

УКРАЇНСЬКЕ

**МОВО-
ЗНАВ-
СТВО**

3

1 9 7 5

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО- ЗНАВ- СТВО

Випуск 3

МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ
ЗБІРНИК

ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
ВИДАВНИЦТВО ПРИ КИЇВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

КИЇВ—1 9 7 5

У збірнику публікуються статті з теоретичних, методологічних питань мовознавчої науки; дослідження з окремих розділів мовознавчих дисциплін, що читаються в університетах та педінститутах.

Розрахований на науковців, викладачів, аспірантів, учителів-словесників та студентів-філологів.

Редакційна колегія: проф. І. К. Кучеренко (відповідальний редактор), проф. Д. Х. Баранник, проф. С. П. Бевзенко, проф. А. О. Білецький, доц. О. І. Білодід (заст. відповідального редактора), проф. Й. О. Дзензелівський, доц. П. С. Дудик, проф. М. А. Жовтобрюх, доц. Л. О. Кадомцева (відповідальний секретар), проф. І. І. Ковалик, проф. А. П. Коваль, проф. Ф. П. Медведєв, проф. А. П. Медушевський, проф. В. М. Русанівський, доц. Н. І. Тоцька, М. Д. Чебурко.

Адреса редколегії: 252017, Київ-17, бульвар Т. Шевченка, 14, Київський університет, філологічний факультет, кафедра української мови; тел. 21-03-15.

У 70103—121
М224(04)—75 343—75

© Видавниче об'єднання «Вища школа», 1975

Доц. О. І. БІЛОДІД
(Київський університет)

ПОВНЕ ЗІБРАННЯ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ (До завершення перекладу)

У розвитку наукової філософської, економічної, політичної та суспільної думки неоціненне значення мають твори вождя і вчителя трудящих усього світу, геніального продовжувача революційного учення К. Маркса і Ф. Енгельса, організатора Комуністичної партії Радянського Союзу, натхненника і керівника соціалістичної революції, засновника Радянської держави Володимира Ілліча Леніна.

Серед великих здобутків радянської науки і культури, якими по праву пишаються всі соціалістичні нації нашої країни, серед тих невичерпних духовних скарбів, до яких прилучилися найширші народні маси внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, гордо стоять творіння В. І. Леніна, перекладені на 62 мови народів Радянського Союзу.

Видання творів В. І. Леніна національними мовами, зокрема українською, якому наша партія завжди надавала і надає великого значення, покликане донести революційне мудре ленінське слово до найширших мас народів соціалістичних націй їх рідними мовами. Це ґрунтується на одному з основних принципів марксизму-ленінізму про величезне значення національних мов у всьому державному, партійно-політичному будівництві соціалістичного суспільства, у здійсненні культурної революції, у розвитку науки, культури і освіти рідними мовами, у залученні найширших мас до управління своєю державою, до активного громадського і політичного життя.

Комуністична партія України, виконуючи заповіт Ілліча — «перетворити українську мову в могутнє знаряддя комуністичної освіти трудових мас»¹, з перших післяжовтневих років приділяла велику увагу перекладу творів В. І. Леніна на українську мову. Уже в 1924 р. ЦК КП(б)У ухвалив створити при журналі «Червоний шлях» редакцію для редагування українських перекладів праць В. І. Леніна як єдиний орган, що мав видавати твори Ілліча.

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Ч. 1, К., 1954, с. 430.

Перші українські переклади за дорученням ЦК КП(б)У редагувала спеціальна комісія на чолі з видатним українським державним і політичним діячем М. О. Скрипником, яка після попередньої підготовчої роботи перекладачів та редакторів забезпечила протягом 1928—1932 рр. видання 18 томів Творів В. І. Леніна. Переклад на українську мову цього першого зібрання Творів В. І. Леніна було здійснено з другого російського видання. Як зазначає М. О. Скрипник у передмові до першого тому, «український переклад Творів В. І. Леніна зустрів із самого початку велику силу значних труднощів, що їх конче треба було подолати, щоб подати українському читачеві переклад Творів В. І. Леніна у характері, гідному імені Леніна»².

Ці труднощі, в ті роки, визначалися насамперед невідповідністю окремих моментів українського правопису, відсутністю усталеної наукової термінології, зокрема в галузі соціально-економічної, філософської, та багатьма іншими причинами лінгвістичного порядку. Видання Творів В. І. Леніна сприяло розвитку наукового стилю української мови.

У цей період найважливіші праці В. І. Леніна виходили і окремими виданнями. Так, у 1932 р. на українську мову було перекладено видатну філософську працю В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Цей твір перевидавався багато разів, і тираж його українською мовою становить нині 250 тис. примірників.

У 1935—1937 рр. виходить з друку українською мовою третє, тридцятитомне, видання Творів В. І. Леніна. Згодом багатотисячними тиражами не раз перевидавалися окремі праці В. І. Леніна, що ввійшли до цього видання.

Починаючи з 1948 р., Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС працював над перекладом четвертого видання Творів В. І. Леніна в 45 томах і завершив цю надзвичайно відповідальну і складну роботу в 1968 р.

Згідно з постановою Політбюро ЦК Компартії України від 22 травня 1968 р. Інституту історії партії при ЦК Компартії України протягом 1969—1975 рр. належало здійснити переклад на українську мову повного зібрання Творів В. І. Леніна у 55 томах.

Важко переоцінити значення роботи, яку здійснив Інститут, як з погляду суспільно-політичного, культурного, так і з погляду наукового, зокрема філософського, соціально-економічного і конкретно лінгвістичного — насамперед перекладацького і текстологічного.

Над підготовкою і випуском повного зібрання Творів В. І. Леніна російською мовою працював Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС протягом 1958—1967 рр. До п'ятого видання ленінських праць входять усі матеріали, надруковані

² Ленін В. І. Твори. Т. 1. Вид. 2-е, 1929, с. V.

у третьому і четвертому виданнях (понад 3000 назв). Крім того, як зазначено у передмові до першого тому, 20 томів складають документи, що вперше включаються до п'ятого видання.

Надруковані в різні роки у Ленінських збірниках, у наукових журналах і газетах, вони порівняно мало були відомі читачам. Кожний том п'ятого видання має величезний за обсягом і складний науковий апарат (примітки, покажчики літературних праць і джерел, що цитуються і згадуються В. І. Леніним, покажчики імен і т. д.).

Лінгвістичною основою для перекладу п'ятого видання Творів В. І. Леніна було четверте українське видання, яке, безперечно, активно впливало на розвиток і збагачення наукового стилю сучасної української літературної мови, що у наші часи досягла рівня високорозвинених літературних мов світу.

В українську літературну мову могутнім потоком влилася ленінська лексика і фразеологія. Завдяки виданню ленінських творів великою мірою була уніфікована, унормована і збагачена суспільно-політична, економічна і філософська термінологія сучасної української літературної мови.

Проте після виходу в світ четвертого видання Творів В. І. Леніна, особливо його перших томів (перший том вийшов понад 20 років тому), минуло багато часу. Зрозуміло, що настанови, якими керувалися перекладачі четвертого видання, зумовлені тогочасним рівнем наукового стилю української літературної мови, в багатьох випадках уже не зовсім відповідали тим вимогам, що стояли тепер перед українським перекладом п'ятого, повного зібрання Творів В. І. Леніна.

Потреба нового редагування текстів, надрукованих у четвертому виданні Творів В. І. Леніна, виникала насамперед тому, що переклад — категорія часова. Між оригіналом і його перекладом існує часовий взаємозв'язок. Оригінальний твір назавжди зберігає свою ідейну суть у канонізованих формах мови і зображувальних засобів. Кожний новий переклад щоразу відтворює цю ідейну суть оригіналу у нових, сучасних йому формах мови й зображувальних засобів³. При цьому переклад повинен зберегти й історичну специфіку мови оригіналу.

Розвиток перекладацької справи тісно пов'язаний із розвитком мови і постійно використовує її досягнення і здобутки. Тому окремі слова, терміни і звороти, які були цілком слухними у попередніх виданнях Творів В. І. Леніна, треба було замінити у перекладах п'ятого видання більш досконалыми відповідниками, виробленими практикою наукового стилю української літературної мови в останній період її розвитку.

Під час роботи над четвертим українським виданням доводилося знаходити у мовних ресурсах або й створювати численні лексичні, фразеологічні та інші відповідники, оскільки на

³ Див.: Ковганюк С. Практика перекладу. К., 1968, с. 15—16.

початку підготовки цього видання ще не було досконалих наукових лексикографічних джерел. Крім того, переклад четвертого видання здійснювався протягом тривалого часу, і, безперечно, за цей час практика виробляла точніші, поліпшені варіанти окремих слів і висловів, підказувала інші еквіваленти, формувала кращі стилістичні засоби. Саме цим можна пояснити різнобій у вживанні того самого терміна, або фразеологічного звороту, або віршованої цитати тощо в окремих томах четвертого видання. Весь цінний практичний досвід треба було узагальнити і використати у новому науковому виданні.

Слід також відзначити, що термінологічні уточнення, стилістичні поліпшення тощо були внесені перекладачами четвертого видання Творів В. І. Леніна і в тематичні ленінські збірники (близько 30), зокрема в такі, як «Про союз робітничого класу і селянства», «Про соціалістичне будівництво», «Про роботу державного апарату», «Про державу» та ін.

Готуючись до перекладу повного зібрання Творів В. І. Леніна в 55 томах, треба було провести наукове дослідження важливих проблем теорії і практики перекладу:

1. Уніфікація соціально-економічної і філософської термінології.

2. Переклад фразеологізмів, прислів'їв, приказок, крилатих висловів, уживаних В. І. Леніним.

3. Переклад наявних у Творах віршованих цитат.

4. Встановлення написання власних імен і географічних назв.

5. Розв'язання ряду мовностилістичних питань, що виникали при перекладі творів класиків марксизму-ленінізму на українську мову.

Без попередньої уніфікації термінології неможливо було приступити до роботи над п'ятим повним українським виданням Творів В. І. Леніна, оскільки практика роботи над четвертим виданням показала, що не тільки існує різнобій у перекладі однакових термінів з причин, викладених вище, а й часто ті самі матеріали по-різному цитуються у різних томах. Крім того, сучасна мовна практика підказувала іноді й зовсім нові варіанти термінів, не засвідчені у четвертому виданні. Зокрема, наприклад, треба було уніфікувати такі терміни*: «батрак» — батрак (29, 41) — наймит (1, 3, 6); «вожак» — ватажок (5, 415; 15, 39) — вожак (зб. «В. І. Ленін про революцію 1905—1907 рр.»); «голодовка» — голодовка (6, 119, 120; 13, 98) — голудування (41, зб. «В. І. Ленін про революцію 1905—1907 рр.»); «дарственник, дарственный надел крестьян» — даровинник (3,

* У лапках наводимо термін з російського видання, а поряд — українські відповідники; терміни, що зустрічалися у томах четвертого видання, Ленінських збірниках та інших авторитетних виданнях, документувалися. У дужках вказується том і сторінка. Півжирним шрифтом позначаємо том, звичайним — сторінку.

прим. 62) — даровизник (1, прим. 137; 13, 244 і в т. 13 зустрічається також поряд з даровизник — даровинний); «деревенщина» — деревенщина (6, 111) — селюки (41); «долгосрочная» (аренда) — довгострокова (13, 234) — довготермінова (6, 115); «запашка» — оранка (1, 210, 245, 460) — орна площа (3, 53); «испольщина, испольщик» — половинщина, половинщик (3, 158); «испольные земли» — навспільні землі (3, 169) — половинні землі; «казенные земли» — казенні землі (5, 79; 41, 120; 5, 297 — казенні заводи; 3, 68; «КПРС в резолюціях...» ч. I, с. 41, 76) — державні (41, 6); «казначейство» — казначейство і державна скарбниця (41, 139); «Министерство земледелия и государственного имущества» — Міністерство землеробства і державного майна (5, 176) — Міністерство земельних справ і державного майна (2, 229) — Міністерство земельних справ і державних маєтностей; «могильщик» — могильник (6, 64) і могильщик; «мужик» — мужик і селянин (6, 118; 3, 167); «наемник» — наймит (6, 3, 14, 44) — наемник (22, 68); «нуждающийся» — що (який) потребує (13, 199) — нужденний (5, 233); «учебный» — навчальний (5, 299) — учбовий (6, 61); «учащаяся молодежь» — студентська (5, 339, 356, 357) і шкільна, учнівська; «уложение о наказаниях» — уложення про покарання (5, 225) — і кодекс; «указание» — вказівка (6, 36) — вказання (6, 102); «состязательный гражданский процесс» — змагальний (1, 394) — дискусійний (6, 118); «скупщик» — скупник (1, 90) — скупщик (2, 322); «сверхурочный» — надурочний, понадурочний (41, 285) і понаднормовий; «расхищение» (труда) — марнування (6, 41) — розтрачання (41, 9, 12, 18, 20); «распоряжение земель» — розпорядження (6, 89, 120; 5, 297; 13, 227, 232) — порядкування (41, 16, 33); «работник» — робітник (6, 10, 24, 110) — в 41 томі в такій же позиції — працівник (17); «последыш» — послідок і послідиш (6, 123; 13, 221); «порядок» — порядок (6, 15, 92; 5, 357) — лад (41); «поденщик» — поденщик (3, 112) — поденник (6, 90); «переживание крепостничества» — переживання (1) — пережиток (3, 172; 6, 92, 105); «обложение налогом» — оподаткування... податком (6, 15, 90) — накладення податку (41, 16); «особый» (фонд, налог, направление) — особливий (6, 15, 90; 5, 340; 41, 32) — спеціальний (41, 16) — окремий (6, 58, 119); «общинник, сообщинник» — общинник, співобщинник (3, 60, 67; 6, 122; 13, 235) — член общини (41, 34); «обращение» (в фонд) — обертання (6, 15—90), передача (41, 16) і повернення; «длинноземелье» — довгоземелля (1) — довгопілля («КПРС в резолюціях...», ч. I); «долженствование» — повинність і змушеність (1); «достоинство» — вартість і достоїнство (2, 161); «смысл» — сенс і смисл (2, 173); «устой» — підвалини (11, 89) — устої (зб. «В. І. Ленін про революцію 1905—1907 рр.»); «устройство доходов» — побудування прибутків (6, 341) — збудування доходів (правка в тематичному збірнику); «пускать деньги в рост» — пускати гроші в ріст (30, 123) — давати гроші на

проценти; «определитель» — визначальник (11, 427) — визначник (зб. «В. І. Ленін про революцію 1905—1907 рр.»); «разгон» — розгон (11, 428; 16, 263) — розгін (зб. «В. І. Ленін про революцію 1905—1907 рр.»); «гвоздь» — гвоздь (11, 437) — суть (зб. «В. І. Ленін про революцію 1905—1907 рр.»); «убывающий» — спадаючий (15, 140) — спадний (зб. «В. І. Ленін про революцію 1905—1907 рр.»); «разрозненность» — порізненість (15, 320) — розрізненість (зб. «В. І. Ленін про революцію 1905—1907 рр.»); «обуржуазившийся» — обуржуазнілий (21, 19, 50) — обуржуазнений (зб. «Соціалізм і війна»); «отбросы производства» — покидьки (22, 182) і відходи.

Як бачимо з наведених прикладів, перед перекладачами і редакторами повного зібрання Творів В. І. Леніна виникав цілий ряд складних лінгвістичних проблем: тут і дослідження словотворчих тенденцій розвитку української термінології (даровинник — даровизник, скупник — скупщик, переживання — пережиток та ін.), і правильне розрізнення синонімів (навчальний — учбовий, довгостроковий — довготерміновий), і врахування всієї попередньої традиції щодо передачі історичних назв, і переклад російських активних дієприкметників теперішнього часу описовими українськими конструкціями або прикметниками («нуждающийся» — що (який) нуждается, нужденний).

Уніфікації термінів у новому виданні сприяли авторитетні лексикографічні джерела останніх років («Російсько-український словник соціально-економічної лексики». К., «Наукова думка», 1966; «Російсько-український словник у трьох томах». К., «Наукова думка», 1968), а також ряд теоретичних праць і статей з питань перекладу, опублікованих у наукових збірниках і журналі «Мовознавство». Важливою допомогою у роботі редакторів і перекладачів повного зібрання Творів В. І. Леніна стала монографія Й. А. Багмута «Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою» (К., «Наукова думка», 1968), яка узагальнювала багаторічний досвід перекладу творів класиків марксизму-ленінізму на Україні.

Уніфікації потребували і такі терміни, що зустрічалися в багатьох томах: «прибыль» — зиск — прибуток; «прибыльный» — зисковий — прибутковий; «расчет» — обрахунок — розрахунок; «воспроизводство» — репродукція — відтворення; «воспроизводимый» — репродукований — відтворюваний; «производитель» — продуцент — виробник; «перепроизводство» — перепродукція — надвиробництво; «общественный доход» — суспільний прибуток — суспільний доход; «здольщик» — здольщик — половинщик; «торговая прибыль» — торговельний зиск — торговий прибуток; «избыточная прибыль» — надлишковий зиск — надлишковий прибуток; «производительная способность» — виробнича спроможність — продуктивність; «норма прибыли» — норма зиску — норма прибутку; «владелец массы капитала» — підприємець — володілець; «владелец» — володілець — власник; «торговое зем-

луделне» — торговельне землеробство — торгове землеробство; «денежные средства» — грошові засоби — кошти; «торговая площадь сельскохозяйственного двора» — торговельна — торгова; «штуки скота» — штуки — голови худоби та багато інших. Треба було враховувати також факт неоднозначності деяких термінів. Тому залежно від контексту один і той самий термін в українському перекладі міг бути переданий по-різному з метою найточнішої передачі лєнінської думки. Щоправда, вибір деяких із них на сучасному етапі вже не становить великих труднощів, оскільки такі, наприклад, терміни, як **репродукція** і **продуцент**, вразно застаріли.

Величезну роботу слід було провести також щодо унормування прислів'їв, приказок і крилатих слів, уживаних В. І. Леніним. Те, що частина цих фразеологізмів лишилась неперекладеною, що в 4-му виданні знаходимо різні переклади одного й того ж вислову, не можна було виправдати ні з погляду методологічного, ні з погляду практичного. У Творах В. І. Леніна є понад 600 приказок, прислів'їв і крилатих слів. Деякі з них повторюються багато разів. Траплялися невдалі переклади прислів'їв, неоднаковий переклад того самого прислів'я, прозовий переклад римованого вислову, деякі крилаті вислови подавалися без перекладу або ж фразеологізм не перекладався, а калькувався на українську мову. Так, у т. 8 Творів на с. 400 і 520 прислів'я «лиха беда начало» скальковано: «лиха біда початок». Приказка «если бы да кабы» в т. 35, с. 2 і 58, неправильно переказана «якби та якби», а в т. 1, с. 212 — передана калькою «коли б та якби». В т. 17, с. 173 крилатий вислів «Тришкин кафтан» переказано «Трішкін кафтан», в т. 19, с. 47 — «Тришкин кафтан», в перекладі 41 тому була пропозиція «Тришчин каптан». Всі ці варіанти — неправомірні в українській літературній мові, не кажучи вже про розбіжність у перекладі вислову. В т. 41, с. 63 виправлено на «Тришків каптан», що буде, очевидно, найбільш відповідним висловом для української літературної мови.

Ряд приказок, прислів'їв, крилатих висловів у 4-му виданні Творів В. І. Леніна залишився непереказаним;

«Ай, Моська! Знать она сильна, коль лаєт на Слона!» (1, 141); «Сказываться в петях» (5, 393). «Честным пирком, да за свадебку» (6, 155); Меншовики «поющие, вопиющие, взывающие и глаголющие» (13, 213); «Кошку бьют, пєвестке поветки дают» (5, 468) та ін.

Спостерігалася значна неунормованість і непослідовність у вживанні фразеологізмів у різних томах:

«Иван, не помнящий родства» — не пам'ятають свого споріднення (2, 140) — не пам'ятають спорідненості (6, 395) — Іван Нєпомнящий (13, 229; 17, 144; 19, 348; 20, 252) — Іван Безрідний (18, 457; 20, 407) — Іван Забудько (38, 182);

«Задним умом крепок» — мудрий по шкоді (11, 201) — заднім умом (12, 292);

«Забегать с заднего крыльца» — з чорного ходу (7, 106; 10, 49; 13, 95, 127) — з заднього ганку (8, 474) — на задні двері (11, 349; 12, 58, 63; 15, 33, 48);

«Имеющий уши слышать, да слышит, имеющий глаза видеть, да видит» — ... він показує всякому, хто має очі, щоб бачити, і вуха, щоб чути (4, 378; 19, 190) — хто має уші, щоб слухати, і очі, щоб бачити (5, 120; 9, 52; 16, 296; 18, 295) — очі, щоб бачити, і уші, щоб чути (6, 242);

«Как две капли воды» — як дві краплі води (16, 161) — як дві краплі води (17, 219; 18, 499);

«Капля в море» — крапля в морі (4, 380) — капля в морі (10, 203; 19, 162; 33, 247, 251, 264);

«Лезть вон из кожи» — із шкури пнутися (1, 249; 2, 223; 5, 65; 6, 373) — із шкіри пнутися (4, 342; 5, 258; 6, 159; 7, 452; 8, 110; 9, 245, 409; 10, 106, 238; 11, 120; 12, 54; 13, 66; 15, 322; 16, 39, 86, 151, 221; 17, 69, 452; 18, 82, 131; 19, 245, 342; 20, 455; 23, 109, 245; 24, 306; 25, 149, 209; 27, 156, 308; 30, 51, 293; 34, 355, 373);

«Ломиться в открытую дверь» — добиватись у відчинені двері (1, 249; 5, 110, 134; 14, 285) — стукати у відчинені двері (5, 87) — ломиться у відчинені двері (10, 266; 17, 344; 26, 88);

«Мир хижинам, война дворцам» — Мир хатинам, війна палацам (22, 125; 24, 155; 28, 25) — хоч пізніше цей вислів усталвся, як «мир хатам, війна палацам»;

«На зеркало неча пенять, коли рожа крива» — скаржитись (9, 291) — нарікати (12, 293) — пеняти (14, 293);

«Не в бровь, а в глаз» — не в брів, а в око (7, 191, 210) — в самісіньке око (8, 40; 11, 295; 12, 337; 13, 345; 14, 124, 314; 25, 408; 35, 224) — прямо влучає (11, 360) — просто в око (16, 270; 25, 382);

«Не мечите бисера перед свиньями» — Не кидайте перла (4, 360) — кидати бісер (26, 29) — метати бісер (28, 240; 35, 126);

«Не оставит камня на камне» — не лишити каменя на камені (13, 352; 15, 168; 26, 414; 28, 128, 224; 30, 12) — не залишити каменя на камені (11, 21, 25, 437; 26, 305; 29, 381; 30, 101; 237; 33, 29) — не лишити камінця на камінці (29, 2);

«Не по дням, а по часам» — не днями, а годинами (3, 452; 7, 456; 6, 6, 350, 402; 9, 190, 402; 11, 295; 13, 73; 18, 191, 404; 30, 133, 450) — не по днях, а по годинах (10, 224; 15, 126, 154) — не щоднини, а щогодини (26, 409, 422; 27, 201; 28, 94, 117) — не щодня, а щогодини (29, 235, 270, 416, 454; 31, 272—291);

«Нечего греха таить» — нічого гріха таїти (10, 20; 32, 313; 33, 390, 431) — ніде правди діти (32, 187) — нема чого гріха таїти (33, 195);

«Оборотная сторона медали» — зворотний бік медалі (1, 227; 10, 317) — друга сторона медалі (19, 433) — другий бік медалі (20, 288; 24, 42);

«Откладывать дело в долгий ящик» — відкладати надовго (8, 8) — відкладати в довгий ящик (9, 47; 33, 10);

«Под сурдинку» — під сурдинкою (2, 307; 8, 471; 9, 34, 236, 239; 19, 303; 23, 244; 24, 88; 34, 27) — тишком-нишком (5, 66) — тишком (15, 48; 33, 319);

«Предел, его же не преjdeши» — не прейдеши (10, 216; 21, 216; 25, 390, 428; 27, 251; 31, 316) — не прейдеши (20, 385);

«Разделяй и властвуй» — поділяй і пануй (5, 55) — поділяй і владаруй (26, 429);

«С пеной у рта» — запінившись (1, 150; 7, 212; 18, 88, 129) — з піною на губах (9, 357, 12, 40; 14, 319; 24, 353; 25, 299) — шалено (22, 323);

«Связать по рукам и по ногам» — зв'язати по руках і по ногах (2, 309; 4, 284, 384; 5, 288; 6, 173, 365; 7, 173; 11, 77; 17, 171; 18, 374; 19, 414; 416; 21, 142; 23, 171, 282, 283, 294, 326, 331; 24, 143, 144, 151; 25, 182; 26, 142; 28, 247; 31, 466) — зв'язувати руки і ноги (5, 70; 17, 451);

«С бору да с сосенки» — з бору та з сосонки (8, 475) — звідусіль (18, 470);

«С открытым забралом» — з піднятим забралом (6, 244) — з відкритим забралом (7, 220, 235, 359; 13, 324; 16, 67);

«Сапоги в смятку» — на вербі груші (1, 220; 2, 478; 7, 84; 8, 247) — нісенітниця (13, 12; 20, 176; 23, 32);

«Сидеть между двух стульев» — між двома стільцями (1, 211, 382; 5, 347; 6, 121, 145, 158, 225; 15, 266; 17, 127, 133; 18, 347; 24, 402; 26, 66, 90; 28, 237; 29, 127; 30, 16, 36) — між двох стільців (6, 144; 8, 312);

«Страха ради иудейска» — страха ради іудейська (9, 33);

«Толците и отверзется» — толците і отверзеться (8, 212) — толците і отверзеться (15, 184) — в українському перекладі «Біблії» — «стукайте і відчинниться вам»;

«Тонкий намек на толстое обстоятельство» — «тонкий намек на толстое обстоятельство» (16, 3, 180) — «тонкий» натяк на «Вперед» (8, 374; 15, 123; 16, 5);

«Хуже всякого глухого, кто не хочет слышать» — гірший всякого глухого, хто не хоче чути (18, 196; 29, 444) — гірший за всякого глухого той, хто не хоче слухати (25, 289) і т. д.

У Творах В. І. Леніна важливе місце займають віршовані цитати з поетичних творів російських і західноєвропейських авторів, а також з революційних і народних пісень. Часом такі цитати є заголовками творів: «Услышишь суд глупца» (11, 416), «Кукушка хвалит петуха» (12, 276) та ін. Всього в Творах В. І. Леніна є понад 70 віршованих цитат: І. А. Крилов — 14 цитат, О. С. Грибоедов — 12, М. О. Некрасов — 10, О. С. Пушкін — 6, М. Ю. Лермонтов — 5, Й.-В. Гете — 2, Г. Р. Державін — 1, І. І. Хемніцер — 1, Ю. О. Неледицький-Мелецький — 1, В. Л. Пушкін — 1, Д. Давидов — 1, В. Одоєвський — 1, М. О. Добролюбов — 1, Л. М. Толстой — 1, С. Над-

сон — 1, М. Горький — 1, С. Скиталець — 1, Л. Мартов — 1, В. Брюсов — 1, Г. Гейне — 1. Одна цитата з «Слова о полку Ігоревім», 3 цитати з революційних пісень і дві з українських народних пісень.

Окремі віршовані цитати вживаються в Творах дуже часто. Так, цитата з комедії О. С. Грибоедова «Горе от ума», «шел в комнату, попал в другую», що вживається у Творах 6 разів, подавалася в перекладі у кількох варіантах:

1. В одну кімнату йшов,— потрапив в іншу (12, 271);
2. Ішов у кімнату, потрапив у другу (10, 426);
3. В одну кімнату йшов, потрапив в іншу (27, 58);
4. В одну кімнату йшли, попали в другу (27, 459);
5. В кімнату він ішов, до іншої попав (32, 17);
6. В кімнату йшли, до іншої попали (32, 467).

Переклад цитати з Лермонтова «Все это было бы смешно, когда бы не было так грустно», яка вживається в Творах 4 рази, подано в 3-х варіантах:

1. Було б усе це навіть смішно, коли б це не було так сумно (2, 285);
2. Це було б смішно, коли не було б так сумно (20, 291);
3. Так, смішно це було б, коли б це не було б так сумно (22, 299; 26, 17).

Переклад цитати з Гете «Теория, друг мой, сера, но зелено вечное дерево жизни», тричі вжитої в Творах, мав 3 варіанти:

1. Теорія, мій друже, сіра, але зеленим є вічне дерево життя (20, 489);
2. Теорія, друже мій, сіра... (24, 25);
3. Теорія, друже мій, сіра, але зелене вічне дерево життя (26, 369).

Таких випадків можна навести багато. Частина цитат не перекладалася зовсім: «Он ловит звуки одобренья» (не перекладено двічі), «Веревка — вервие простое», «Насмешкой горькою обманутого сына». В 4-х випадках не перекладалося слово «грезофарс», а також «Туда умного не надо, Вы пошлите-ка Реада».

Траплялися випадки, коли в одному томі цитата перекладалася, а в іншому наводилася російською мовою. Наприклад, цитата з поеми Некрасова «Кому на Руси жить хорошо» — «Ты и убогая...» в т. 15, с. 172 наводиться російською мовою, а в т. 27, с. 130 — в перекладі; цитата з вірша О. С. Пушкіна «Герой» — «тьмы низких истин мне дороже» — один раз перекладена, а в 4-х випадках не перекладається (див.: 2, 178; 18, 152; 20, 195; 23, 253; 32, 318).

Значна частина віршованих цитат — близько 20 — перекладається без додержання розміру, прозою:

«Какой бы шум вы подняли, друзья, когда бы это сказал я» — Який би галас ви зняли, друзі, коли б це сказав я (1, 316);

«Там нечего слов тратить по-пустому, где надо власть употребить» — Там нема чого слова витратити марно, де треба влади

вжити (6, 35). Крім порушення розміру, цитата перекладена неправильно, бо владу не вживають, а застосовують.

Наведених прикладів віршованих цитат з 4-го видання Творів В. І. Леніна, на нашу думку, цілком досить, щоб показати, що і ця проблема потребувала детального вивчення і опрацювання.

Слід було виділити насамперед таке питання: переклад цитат або афоризмів з творів російських авторів і переклад цитат з іноземних джерел. Очевидно, український переклад відомої цитати, скажімо з Гете, повинен був ураховувати як оригінальний німецький текст, так і російський його переклад, використаний В. І. Леніним.

Виникало питання, наскільки можливо використати існуючі переклади російських класиків на українську мову. Річ у тому, що деякі переклади, зроблені навіть видатними українськими перекладачами і поетами, добре відображаючи оригінальний твір у цілому, в окремих деталях мали змістові неточності, зумовлені необхідністю додержання певного ритму, розміру, рими тощо.

Віршовані цитати в Творах В. І. Леніна становлять важливу сторону їх літературного оформлення. Тому вони повинні бути перекладені з особливою точністю, щоб донести до читача всю глибину і силу оригіналу.

Попереднього вивчення і унормування потребували географічні назви, яких тільки у 4-му виданні Творів В. І. Леніна було понад 1500, а також власні імена. Треба було розшифрувати всі ініціали, бо при підготовці 4-го видання така робота не була проведена, і більшість з них, особливо маловідомі, були подані відповідно до російського скороченого написання.

Зазначимо, що у п'яте видання слід було внести ті зміни, які відбулися в українському правописі щодо написання власних імен. Наприклад, фон-Гартман (14, 51, 261, 262, 268, 322), фон-Кірхман (3, 30, 40; 4, 4, 45), де-Брукер (13, 52; 15, 23, 28; 17, 129) та інші подібні, які у томах зустрічаються досить часто.

Надзвичайно складною і великою проблемою, яку в цій статті навіть важко висвітлити через її різноманітність, була проблема розв'язання ряду мовностилістичних питань. Маємо на увазі труднощі, що виникають при перекладі в певному контексті вільних словосполучень, образних висловів, окремих емоційно забарвлених слів, так званої словникової фразеології. Наведено кілька прикладів, що зустрічаються в деяких томах 4-го видання.

«Мы решили обратиться... к Вам... с просьбой оказать содействие... возбуждению, обсуждению и принятию соответственных постановлений» (6, 135) — ... Сприяти піднесенню, обговоренню і ухваленню відповідних постанов (6, 129). Звичайно, «**возбуждение**» не можна перекласти словом піднесення. «Как мелкобуржуазен Прудон, как его теория абсолютирует, возводит в

перл создания обмен и товарное производство, так мелкобуржуазна теория и программа «культурно-национальной автономии», абсолютирующая, возводящая в перл создания буржуазный национализм...» (20, 17) — Наскільки дрібнобуржуазний Прудон, наскільки його теорія абсолютує, підносить до перлини творення обмін і товарне виробництво, настільки дрібнобуржуазна теорія і програма «культурно-національної автономії», що абсолютує, підносить до перлини творіння буржуазний націоналізм... Безумовно, російський вислів «возводит в перл создания» не можна було залишити в такому перекладі. У збірнику «Критичні замітки до національного питання», куди увійшов наведений текст, це місце було перекладено так: **підносить над усе.**

Не можна було залишати без редагування і такі вислови: «остроумничаєт» (20, 396) — дотепує (20, 391) — замість говорити дотепи; «Этим упованиям не чужды были и правящие сферы самодержавия» (13, 101) — Цим сподіванням не чужі були і правлячі сфери самодержавства (13, 96) — замість «Ці сподівання не чужі були і правлячим сферам самодержавства».

Далі ми не будемо наводити речення повністю, а подавати тільки окремі лексеми: в російській мові є дуже характерний вислів із словом «продолжает» — «продолжает развиваться, молчать, возражать, напевать» і т. д., який у 4-му виданні перекладається, як «продовжує мовчати» (6, 61), «продовжує заперечувати» (5, 340), «продовжує наспівувати» (5, 402), що не характерне для української мови. Більш вживаними є форми «розвивається далі», «не перестає заперечувати» і тому под.

Дуже часто у 4-му виданні зустрічаються слова типу:

подібний замість такий;

служити замість бути;

дійсно замість справді;

в дійсності замість насправді;

продовжує (в розумінні говорить) замість веде далі, каже далі;

необхідно

замість треба, конче;

необхідність

» потрібно, слід, потреба;

вірно

» правильно, слушно;

вірний

» правильний;

постійно

» завжди, увесь час, повсякчас;

виключно

» тільки;

розуміється

» звичайно, зрозуміло, певна річ;

(вставне слово)

ростущий

» зростаючий;

ріст

» зростання;

в ряді праць

» в деяких працях;

цілий ряд

» багато, чимало;

більша половина

» більш, як половина; більша частина;

кожен вживається не як підмет, а як означення.

Ось кілька прикладів мовностилістичної правки, яку здійснювали редактори перших томів повного зібрання Творів В. І. Леніна українською мовою.

Російський текст	4-е укр. видання	Повне зібрання
При тяжелой почве и при необходимости работать на плуге... (1, 36).	При важкому ґрунті і при потребі працювати плугом... (1, 31).	Коли ґрунт важкий і треба працювати плугом...
Обедневший крестьянин, существовавший прежде своим хозяйством, теперь живет «заработками» т. е. продажей своей рабочей силы... (1, 98).	Збіднілий селянин, що існував раніше своїм господарством, тепер живе «заробітками», тобто продажем своєї робочої сили ... (1, 84).	Збіднілий селянин, що жив раніше з свого господарства, тепер живе з «за робітків», тобто з гродажу своєї робочої сили...
Успешность труда увеличивается во много раз от употребления машин... (2, 90).	Успішність праці збільшується в багато разів від уживання машин... (2, 83).	Успішність праці збільшується в багато разів від використання машин...
Несоблюдение в заводских или фабричных помещениях установленных правил осторожности при обращении с огнем... (2, 84).	Недодержання в заводських або фабричних приміщеннях установлених правил обережності з огнем ... (2, 31).	Недодержання в заводських або фабричних приміщеннях установлених правил обережного поведіння з вогнем...
Закон утверждается или отменяется властью государя... (2, 33).	Закон затверджується або касується владою государя... (2, 31).	Закон затверджується або скасовується владою царя...
Если рабочий, скажем, заронил при курении и сжег хозяйскую материю, то хозяин не только оштрафует его за курение, но еще сверх того вычтет за сожженную материю (2, 19—20).	Якщо робітник, скажемо, кинув при курінні іспару і спалив хазяйську матерію, то хазяїн не тільки оштрафує його за куріння, але ще крім того вирахує за спалену матерію (2, 19).	Якщо у робітника, скажімо, при курінні впала іскра, і він спалив хазяйську матерію, то хазяїн не тільки оштрафує його за куріння, але, крім того, вирахує за спалену матерію.
...Экономическое учение народников есть лишь русская разновидность общеевропейского романтизма (2, 246).	...Економічне вчення народників є лише російська різновидність загальноєвропейського романтизму (2, 219).	...Економічне вчення народників є лише російський різновид загальноєвропейського романтизму.

**Как велики могут Які великі можуть Якого розміру мо-
быть штрафы?** (2, 34). **бути штрафи?** (2, 32). **жуть бути штрафи?**

У тексти п'ятого видання були внесені значні суто правописні зміни відповідно до уточненого «Українського правопису» (1960), а майже все четверте видання було надруковане за старим правописом 1946 р. Це стосується, зокрема, написання слів разом, окремо, через дефіс, уживання великої літери, розділових знаків у фразеологічних зворотах, правопису префіксів і споріднених з ними морфологічних елементів, правопису частки **не**, правопису закінчень відмінюваних слів і т. п.

Під час роботи над п'ятим виданням були виправлені правописні помилки, допущені у четвертому виданні, такі, наприклад, як «пустозвонная» (8, 273) — пустодзвонна (8, 264) замість «пустодзвінна»; «душеприказчиками» (3, 11) — душеприкажчиками (3, 13) замість «душоприкажчиками»; «самое недвусмысленное» (6, 91) — саме недвозначне (6, 87) замість «найбільш недвозначне»; «обузы» (3, 126) — тягара (3, 120) замість «тягаря» та ін.

З цього короткого огляду питань і проблем, які стояли перед перекладачами і редакторами, видно, якою складною, трудомісткою роботою була підготовка повного зібрання Творів В. І. Леніна українською літературною мовою. Ми виклали ті основні, суто філологічні проблеми, які потребували вивчення, наукової розробки з залученням допоміжного матеріалу, щоб установити певні критерії і норми для роботи перекладачів та редакторів.

До роботи над перекладом Творів В. І. Леніна було залучено понад 50 висококваліфікованих перекладачів, редакторів, мовознавців. Глибоку роботу над текстами, яка сприяла правдивому тлумаченню ленінських понять українською мовою, здійснили відомі вчені — історики партії, філософи, економісти, знавці наукової спадщини великого вождя. Зокрема, готували переклади науковці Інституту мовознавства імені О. О. Потебні Академії наук УРСР, кафедра української мови Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка разом з редакторами Політвидаву України, координуючи свою діяльність з Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Зазначимо, що при перекладі Творів В. І. Леніна був широко використаний багатий досвід, набутий у процесі перекладу Творів Карла Маркса і Фрідріха Енгельса.

Переклад Творів В. І. Леніна на українську мову, як і переклад Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, ґрунтувався на двох фундаментальних теоретичних основах марксистсько-ленінського вчення про розвиток національних мов та про дедалі більше посилення інтернаціоналістичного начала в суспільному житті, тобто, говорячи чисто лінгвістичною термінологією, про збудження і піднесення усіх потенціальних можливостей розвитку національних мов для передачі найвищих утворів людської думки, в даному разі ленінської, науки і соціального прогресу, а

також на основі використання тих здобутків інтернаціональної мовної культури, інтернаціоналізації засобів мовного виразу, що стали закономірністю розвитку суспільної думки і національних мов народів усього світу.

Аналіз перекладу Творів В. І. Леніна доводить, що українська національна мова дала високі зразки наукового стилю, який піднісся до рівня відповідного стилю найрозвиненіших літературних мов світу. Одночасно українська літературна мова відкинула ті тенденції націоналістичної обмеженості, хуторянства і штучності, що їх намагалися нав'язати їй деякі перекладачі та горе-теоретики, і міцно засвоїла принципи інтернаціоналістичних засобів творення наукової термінології, використовуючи найкращі надбання найрозвиненіших мов світу, насамперед російської, стосовно до національного ґрунту і специфіки мови українського народу.

Центральний Комітет Компартії України надавав справі перекладу Творів В. І. Леніна великого принципового значення. Цей переклад був реалізацією одного з основоположних принципів ленінської національної політики КІРС про засвоєння ленінських ідей найширшими масами трудящих їх національними мовами, що є фактором піднесення їх інтернаціональної свідомості і залучення до активного комуністичного будівництва. На цей переклад покладалася величезна відповідальність і честь роз'яснення і правдивого тлумачення ленінського вчення, його понять і навіть окремих термінів засобами національної мови, що є здобутком найширших мас народів.

Переклад Творів В. І. Леніна національними мовами глибоко сприяв удосконаленню і збагаченню всіх національних мов народів Радянського Союзу, особливо в галузі розвитку наукового і публіцистичного стилю, підносив їх престиж і гідність, а також саму свідомість народів про силу, красу і безмежні можливості своєї національної мови в колі мов народів світу, а відомо ж, що багато народів у старі часи часто не могли й мріяти, щоб їх мови стали засобом осягнення здобутків світової цивілізації і репрезентангом духовних гідностей самих народів.

У творчій роботі щодо розвитку національних мов народів Радянського Союзу, зокрема їх наукових стилів величезну допомогу подала російська мова, яка щедро відкрила свої досягнення для використання їх у засобах і специфіці національних мов.

Як повідомила газета «Радянська Україна» (22 вересня 1974 року), зараз завершено переклад на українську мову повного зібрання Творів В. І. Леніна. Це видатна подія в громадському і культурному житті нашої республіки, величний здобуток ідеологічної діяльності Комуністичної партії, великий внесок у духовну скарбницю українського народу, свідчення глибокої шани і любові до геніального мислителя, титана людської думки, вождя і учителя трудящих усього світу Володимира Ілліча Леніна.

Асп. МЕЖЖЕРІНА С. О.
(Київський університет)

ІМЕННИКИ З СИНТАКСИЧНО ОБУМОВЛЕНИМ ЗНАЧЕННЯМ В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Питання про типи лексичних значень слів було поставлено академіком В. В. Виноградовим¹, який виділив номінативне, номінативно-похідне, експресивно-синонімічне, фразеологічно зв'язане, синтаксично обумовлене і конструктивно обумовлене значення. Проблема повернула увагу багатьох учених. Активно почали вивчатися окремі типи значень слів, визначених В. В. Виноградовим. З'явилось декілька робіт, присвячених дослідженню синтаксично обумовленого значення іменників².

Синтаксично обумовлене значення — це похідне, вторинне, переносне значення, що реалізується в предикативній та напівпредикативній позиціях (у функції присудка, звертання, прикладки і відокремленого означення). Наприклад: «Не бійсь, Марко нікому мене не дасть... бо він *орел*...» (М. Коцюбинський); «Мені гроші — *полова!* — кричав палкий бурлака» (І. Нечуй-Левицький); «Вона, взагалі, була бідна з своєю матір'ю-*відьмою* і тим, що була без батьківської опіки» (О. Кобилянська); «Пересміявшись, Палилюлька знову запитав козака: — А що ж, язикатий *вишкребку*, далі було?», «І вона, його тиха *тінь*, його ніякова усмішка, його сумна задума, теж вперше втішає чоловіка...» (М. Стельмах).

У ролі інших членів речення іменники з синтаксично обумовленим значенням можуть вживатися анафорично, тобто в реченні слідом за іншим реченням, де вони були вжиті як предикат або напівпредикат, і звичайно мають при собі вказівні слова: «Пан ще вдосвіта рушив у дорогу з Стеблева. А тим часом бур-

¹ Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова. — «Вопросы языкознания», 1953, № 5, с. 3—29.

² Див.: Семенова Т. Н. Имена существительные с синтаксически несвободными значениями в современном русском языке. Автореферат кандидатской диссертации. Саратовский госуниверситет им. Н. Г. Чернышевского, 1967, с. 1—28; Муравьева В. Н. Имена существительные в роли оценочных характеристик в рассказах Мамина-Сибиряка 80—90-х годов. — «Ученые записки Уральского университета». Вып. 20, 1958, с. 86—102; Литвин Ф. А., Черемисина М. И. Тип лексического значения слова и синтаксический смысл занимаемой им позиции. — «Ученые записки Липецкого госпединститута». Вып. 4, 1965, с. 9—13.

лаки були вже далеко од Стеблева. Ідучи шляхом темної ночі, вони все бідкались, що їм не спосудилося добре оддячити своєму панові. Вони брались не на північ, де було так само багато сахарень, а на південь. Туди їх тягло почування волі на степах; туди далеко на степи їх надила якась невідома сила, на ті шляхи, на ті степи, де колись ховалась воля українського народу, не вважаючи на другу пашеку страшного степового звіра,— татар. Та й *цей* степовий *звір*, мабуть, не був такий страшний, як свій небезпечний *звір* домашній, котрий катував їх і знущався над ними без жалю» (І. Нечуй - Левицький).

Ці іменники можуть бути використані в непередикативній позиції і тоді, коли контекст або ситуація зорієнтовані на виявлення характеризуючого значення слова. В таких контекстах іменники також мають вказівні слова: «Пішов Лошаков угору. Панюга панюгою, з губернатором запанібрата. Такий чоловік може великої шкоди наробити *такому черв'якові*, як Колісник, тим більше, що вони земляки і кожен кожного знають» (П. Мирний). «Прокіп Денисенко крутиться біля її спідниці, гляди, насміється з удови, ще й куркульським пищиком зробить. Ломакою хай жене *цю* липучу *коросту* від себе» (М. Стельмах).

Досліджуване значення, як указують учені³, зустрічається в різних мовах. Але, за винятком спільності синтаксичної позиції, цей тип значення в різних мовних системах має істотні лексичні та граматичні відмінності. Лише в близькоспоріднених мовах однакові риси виявляються на різних рівнях: синтаксичному, лексичному та морфологічному.

Це можна спостерігати в українській і російській мовах: спільність походження, територіальна близькість, тісні економічні, політичні та культурні зв'язки, схожі шляхи історичного розвитку народів, єдина мовна основа зумовили схожість семантики, лексичного складу та граматичної будови мов⁴.

Зокрема, ідентичні риси спостерігаються і в типах лексичних значень слів.

Іменники з синтаксично обумовленим значенням в українській і російській мовах становлять собою експресивні, образні оцінки і характеристики осіб, предметів, явищ. Експресивний елемент у них настільки вагомий, що він здатний витіснити лексичне значення, перетворюючи іменники в пестливі та лайливі

³ Див.: Литвин Ф. А., Черемисина М. И. О связи синтаксической функции лексемы с типом ее лексического значения (на материале русского, немецкого и английского языков).— «Ученые записки Орловского государственного института». Т. XXI, Вып. VI, 1962, с. 52—64.

⁴ Про це докладніше див.: Білодід І. К., Гнатюк Г. М., Іжакевич Г. П., Франко З. Т. Історичні зв'язки російської і української літературних мов в XVIII—XIX ст.— «Зв'язки української мови з російською та іншими слов'янськими мовами в XVI—XIX ст.». К., «Радянська школа», 1962; Іжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу. К., «Наукова думка», 1969.

лексемі. «Вивітрювання» лексичного змісту відбивається на синтаксичній позиції цих слів, яка ще більше звужується.

Пестливі слова закріплюються у функції звертання і висловлюють почуття особи, що говорить, до співрозмовника, а назва адресата мови відступає на другий план. Базою для створення форм пестливого звертання є іменники — назви птахів, тварин та окремі назви рослин, речовин, явищ природи та ін. — переважно із значенням позитивної оцінки (іменники з позитивним переносним характеризуючим значенням взагалі складають нечисленну групу): *золот(к)о, голубка, голуб — голубь, сокіл — сокол, сонце — солнце, сонечко — солнышко, рибка — рыбка, рибонько — рыбонька, ягідка — ягодка, янгол — ангел**. Як свідчать наведені приклади, такі слова здебільшого вживаються із зменшувально-пестливими суфіксами. Особливо очевидна втрата лексичного наповнення слова в таких прикладах, коли за умовами контексту характеризуюча оцінка, закріплена за іменником у загальнономовному вживанні, неприйнятна у відношенні до особи — адресата мови: «*Голубе мій сивенький! Я вся твоя з душею і тілом, тільки візьми мене до себе*», — звертається героїня роману П. Мирного «Повія» Христа Притика до жорстокого мироїда Колісника. Синтаксично обумовлене значення слова *голуб* — «лагідна, невинна людина» ніяк не відповідає образу Колісника.

На основі дослідженого матеріалу художньої літератури і розмовної мови можна зробити попередній висновок про те, що описані форми пестливого звертання в українській мові вживаються дещо частіше, ніж у російській.

Як свідчить повна вибірка іменників із синтаксично обумовленим значенням, зроблена за різними словниками⁵, не тільки в українській і російській, а й в інших слов'янських і неслов'янських мовах основну групу слів — характеристик осіб складають іменники з негативним оціночно-характеризуючим значенням. Окремі слова цієї групи, втрачаючи лексичне наповнення, перетворюються на слова лайливі: *скотина, собака, гадюка, паразит, свиня — свинья, диявол — дьявол*. При утворенні таких лексем спостерігається обмеження їх функціонування, міцніше закріп-

* У прикладах спочатку наводяться слова, що мають однакове написання в українській і російській мовах, потім — слова, що мають спільні корені, і наприкінці — слова з однаковим понятійним змістом і різним графічним зображенням (на першому місці дається українське слово, на другому — російське).

⁵ Використано: «Словарь современного русского литературного языка» в 17 томах. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1950—1965; Картотека «Словника української мови» АН УРСР; «Словарь української мови» під редакцією Б. Д. Грінченка, К., 1907—1909; «Англо-русский словарь» (составители В. Д. Аракин, З. С. Выгодская, Н. Н. Ильина), М., 1964; «Французско-русский словарь» (составитель проф. В. В. Потоцкая), М., 1953; «Чешско-русский словарь» под редакцией проф. П. Г. Богатырева. М., 1947.

лення у предикативній та напівпредикативній позиціях. Наприклад:

«Він grimнув мене в лице.

«Ти, проклята *собако*, ти тепер приходиш?» — верещав.— «Я тобі лиш на одну липу урльоп дав. Знаєш ти то?» — сопів із гніву» (О. Кобилянська).

«— Опять не выучил? — слышится за дверями кашляющий голос, и в комнату входит Петин папаша, отставной губернский секретарь Удодов.— Опять? Почему же ты не выучил? Ах, ты, *свинья, свинья!*» (А. Чехов).

Треба зазначити, що не всі пестливі та лайливі слова з'являються на основі переносно-характеризуючого значення. Деякі іменники, які не мають характеризуючого значення, перетворюються у форми пестливого звертання: *пташечка, ластівка — ласточка, горличка — горлинка, лебідонька — лебедушка, серце — сердце* або в лайливі слова (*антихрист, сатана, падаць, холера, болячка, хвороба*).

Значення слів, що виступають у функції звертання, може розвиватися самостійно, не шляхом ослаблення переносного характеризуючого значення, а ніби обходячи його. Але іменник паралельно може мати і синтаксично обумовлене значення, часом із зовсім іншою експресією, ніж зменшувально-пестливі форми іменників. Пор.: *риба II* — «флегматик» і *рибка* — *рибонька* — *рибочка*, *кіт II* — «сутенер» і *котик* — *кошечка*.

Іменники з синтаксично обумовленим значенням в обох мовах представлені однаковими тематичними групами лексики⁶. Найбільш поширена і вживана група — назви тварин, птахів, комах тощо (*осел, пес, коза, баран, собака, кабан, орел, сокола, соловей, оса, трутень, гадюка, гнида, ехидна — ехидна, жеребець — жеребець, теля — телянок, свиня — свинья, вівця — овця, ягня — ягненок, щеня — щенок, лисиця — лиса, вовк — волк, заєць — заяц, ведмідь — медведь, гусак — гусь, сич — сыч, сокіл — сокол, яструб — ястреб, риба — рыба, черв'як — червяк, півень — петух, зозуля — кукушка, шуліка — коршун, гава — ворона, байбак — сурок, шкапа — кляча, бджола — пчела та ін.*), потім назви людей за професією, соціальним станом, походженням, національною і партійною належністю і тому под. (*артист, гастролер, лакей, буржуй, варвар, мужик, чиновник, диктатор, раб, башибузук, адвокат, азіат — азиат, анархіст — анархист, еретик — еретик, езуїт — езуит, інквізитор — инквизитор, майстер — мастер, козак — казак, міщанин — мещанин, дикун — дикарь, блазень — шут, кат — палач, куркуль — кулак, пан — ба-*

⁶ Учені, висвітлюючи різні лінгвістичні проблеми, більш чи менш детально наводили вже тематичні ряди іменників з синтаксично обумовленим значенням. Див.: Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. М.—Л., «Наука», 1965, с. 71—75; Шамота А. М. Переносное значение слова в мове художньої літератури. К., «Наукова думка», 1967; Семенова Т. М. Названа праця.

рин, байстрюк, бахур, потерча — укр.), назви предметів (бочка, бритва, колода, баласт — балласт, баяси — баясы, кукла — лялька, опудало — чучело, ганчірка — тряпка тощо), рослин (дуб, дурман, поганка, перекотиполе, бутон, перець — перець, бур'ян — бур'ян, ягідка — ягодка, квітка — цвіток, реп'ях — репей тощо), житла тварин (конюшня, конура, свинюшник, нора, барліг — берлога), речовин (золото, мед, сахар, полова), явищ природи (гроза, сонце — сонце, тінь — тень), міфічних істот (янгол — ангел, відьма — ведьма, диявол — дьявол), хвороб (чума, короста, гарячка — горячка, язва — рос.), назви літературних жанрів (проза, анекдот, комедія — комедия, байка — басня, казка — сказка), творів мистецтва (картина, статуя, кіно — кино) та інші зовсім дрібні групи й окремі іменники.

Крім розглянутих тематичних груп конкретної лексики, іменники зазначеного типу можуть бути словами абстрактними (сила, авторитет, добро, краса, темнота, погань, мрія — мечта, сміх — смех, віха — утешение, біда — беда, кара — наказание; мана, дурниця — укр.; прелесть, розкошь — рос. та ін.) або збірними (куркульня — кулачье, гайвороння — воронье, дрібно-та — мелочь, лахміття — тряпье, козацтво, гноття — укр. тощо).

Своєрідну групу становлять власні іменники, що в загальнонародному вжитку мають оціночно-характеризуюче значення. До них відносяться: 1) імена та прізвища літературних персонажів (Митрофан — Митрофанушка, Молчалин, Печорін, Хлестаков, Плюшкін, Чичиков, Манілов, Обломов, Дульціней, Гамлет, Тартюф, Гарпагон, Робінзон, Альфонс), до того ж багато з них настільки вживані в цьому значенні, що вже сприймаються як загальні і пишуться з малої літери (амфітріон, арлекин, донжуан, помпадур); 2) імена героїв казок, фольклору і міфів (Ємеля, Іванушка, Коцій, Яга, Адоніс, Антей, Голяф, Каїн, Магдаліна, Мафусаїл, Нарцис, Прометей, Сівілла, геркулес, іуда, іудушка, левіафан); 3) імена і прізвища історичних осіб (Герострат, Мамай, Крез, Наполеон, Аристарх); 4) імена богів та міфічних істот (Аполлон, Венера, Молох, Мефістофель, Терпсіхора, Юпітер, Янус, гарпія, купідон, ундіна); 5) географічні назви (Аркадія, Вандея, Мекка, Рубікон, камчатка, палестіна, содом і гоморра); 6) назви літературних творів (Домострой, Одиссея); 7) клички тварин з літературних творів (буцефал, росінант) та ін.

Маючи багато спільного, означені іменники в двох споріднених мовах виявляють і відмінності, які краще помітні в лексиці, що характеризує особливості соціального укладу, історії, матеріальної культури, побуту, звичаїв людей: а) назви соціальних і професійних груп людей: укр. гайдамака, гречкосій, гицель — рос. скоморох; б) назви предметів: укр. бегеря, веретільниця, довбеха, заволока — рос. лапоть, тюфяк; в) назви продуктів харчування, питва: укр. байда, вишкребок, джигун, макуха, баламутка — рос. размазня, каша; г) назви музичних інструментів: укр. гайда, дрімба — рос. балалайка, вольнка та ін.

Істотна різниця в народних назвах тварин (укр. *забильняк, гониця, тума, белей, блиндарь, бирка, вертигузка, гадюра* — рос. *кляча, козявка, слизняк*) і рослин (укр. *буцівка, брехачка* — рос. *недотрога*).

Немає повної відповідності і в розвитку синтаксично обумовленого значення іменників, що означають тотожні поняття. Так, російські слова *сапожник, шляпа, крыса* мають оціночно-характеризуюче значення, а відповідні їм українські слова *чоботар, капелюх, пацюк* — не мають. Українські іменники *гарцівник, циндря, хвороба, квач, проява* вживаються як характеристики осіб, а відповідні їм російські іменники *наездник, окалина, болель, квач, происшествие* — не вживаються.

Спільні риси розвитку переносного оціночно-характеризуючого значення іменників в українській і російській мовах спостерігаються в дожовтневий період і в радянську епоху.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції, наприклад, окремі групи слів суспільно-політичної лексики (назви людей за соціальним станом, професією і партійною належністю) в обох мовах набули оціночної характеристики, якої раніше не мали, або ж змінили її. У багатьох слів — назв осіб вищих, правлячих шарів царської Росії — з'явилося різко негативне характеризуюче значення: *буржуй, пан — барин, панночка — барышня, куркуль — кулак*. Таке ж значення вишикло і в іменниках — назвах осіб таких професій та станів, основна маса представників яких підтримувала монархічний режим, правлячу верхівку суспільства (*жандарм, чиновник, лакей, кат — палач, наймит* — укр., *полицай* — рос.), а також у назв послідовників таких політичних напрямів, які зраджували справу пролетаріату і йшли на поводиті дрібнобуржуазних елементів (*анархіст — анархист, меншовик — меньшевик*).

Яскрава позитивна характеристика з'явилась у слів *марксист, лєнінець — лєнінец, більшовик — большевик, партієць — партиець*⁷. *Марксист* — це не тільки прихильник учення К. Маркса, а той, хто всією діяльністю безупинно провадить в життя це вчення. Найкращих своїх представників, кришталево чесних, сміливих, мужніх, непохитних, безмежно відданих справі Леніна народ називає *лєнінцями*. У народі звать *більшовиками* найстійкіших, найвірніших, відданих справі партії і народу комуністів.

Характеризуючі значення слів стійкі в мовах. Це підтверджується тим, що в багатьох іменників пряме номінативне значення нині стало семантичним архаїзмом, а їхнє переносне характеризуюче значення активно вживається в різних мовних стилях: розмовно-побутовому, публіцистичному і стилі художньої

⁷ Емоційно-оціночне забарвлення наведених слів суспільно-політичної лексики відзначала і Л. П. Жаркова. Див.: Ж а р к о в а Л. П. Эмоционально-оценочная лексика современного украинского языка. Автореферат кандидатской диссертации. К., АН УССР, 1970.

літератури. Наприклад: *лакей, тиран, диктатор, монашка, міщанка — мещанка, елей — елей, єзуїт — єзуїт, куркуль — кулак, пан — барин, пекло — ад, балаган, лихач* — рос. та ін.

Група іменників з синтаксично обумовленим значенням постійно поповнюється. Так, іменники *цирк, кіно* — *кино* в російській і українській мовах почали вживатися як оціночні характеристики якого-небудь смішного, забавного явища, *циркач* — набуло значення «забавник, потішник, штукар», *морж* — «людина, що не боїться холоду, купається зимою в ополонці».

У наведених словах характеризуюче значення з'явилося зовсім недавно.

Досліджувані іменники в двох споріднених мовах належать до широко вживаного лексичного шару, що активно використовується в розмовній мові та художній літературі. Це пояснюється їхньою експресією та емоційною оціночністю, категоріями, які дуже важливі й продуктивні в мовах. Вони часто зустрічаються в творах класиків української та російської літератури, а також у творах сучасних письменників. Але часом письменники не обмежуються використанням у своїх творах загальномовних характеристик, а їй наділяють характеризуючим значенням такі іменники, які не мають його в загальнонародному застосуванні, тобто створюють індивідуально-авторські неологізми:

«Старий Петро усміхнувся гірко й махнув рукою:

— Такого другого не буде вже більше в нашій селі! — сказав із притиском: — Це був *шовк*, а не чоловік! Він не мав жовчі!» (О. Кобилянська).

«Я снял все это с себя, он и начал руку в плече прощупывать своими тонкими пальцами, да так, что я света не взвидел. Скриплю зубами и говорю ему: «Ты, видно, *ветеринар*, а не людской доктор. Что же ты по больному месту давишь так, бессердечный ты человек?» (М. Шолохов).

Схожі процеси відбуваються не тільки в синтаксичному функціонуванні, розвитку значення, збагаченні лексичного складу, а й у фразеологізації стійких словосполучень. Стійкий характер набувають сполучення іменника з прикметником. В одних словосполученнях прикметники відіграють роль інтенсифікаторів (пор.: *звір* — *лютий звір* і *лютий зверь*, *коза* — *коза дика* і *дикая коза*); в інших вони змінюють характеризуюче значення іменників (пор.: *голова* — *необачна голова* — *дурна голова* і *голова садовая* — *забубенная голова*; *ворона* — *біла ворона* і *белая ворона*) або ж надають оціночно-характеризуюче значення фразеологічному звороту цілком, хоча граматично опорний компонент фразеологізму — іменник не мав такого значення при самостійному вживанні (*торішній сніг* — *прошлогодний сніг*, *повна чаша* — *полная чаша*).

Цікаві й тавтологічні сполучення іменників у називному відмінку з іменником в орудному відмінку, що вживаються для посилення експресії й емоційної оцінки в мові: *дуб дубом, пан*

паном, скотина скотиною, гнида гнидою, звір звіром — зверь зверем. Вони використовуються лише для посилення негативної характеристики і майже ніколи — позитивної (пор. неможливість вживання *золото золотом, голова головою, орел орлом, душа душою* та ін.).

Стійкий характер мають конструкції і тоді, коли іменники з синтаксично обумовленим значенням вживаються в ролі присудка в повних і неповних заперечних реченнях, в яких заперечна частка не стоїть перед одним із однорідних присудків, що звичайно виражається іменником — назвою особи з широким лексичним значенням. Наприклад: «*Йй пригадалися Кирилови слова: п'явка — не чоловік!*» «*Огонь була — не дівка!...*» «*Козир — не дівка!*» (П. Мирний). «*Він був дуб — не парубок*» (О. Кобилянська). «*Кара божа, не дівка*» (М. Коцюбинський). «*Не человек, змея!*» (А. Грибоедов). «*Тряпка вы после этого, а не следователь*» (А. Чехов).

Як свідчить досліджений матеріал, синтаксично обумовлене значення іменників в українській і російській мовах виявляє спільні риси на різних мовних рівнях.

Вихл. ДЗІВАК О. М.
(Ровенський педінститут)

ПРО СИСТЕМУ НАЗВ КОЛЬОРІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Серед лексичних шарів, які складають основний словниковий фонд мови, палежне місце займає лексико-семантична група назв кольорів.

Одним з найважливіших завдань вивчення лексико-семантичних груп у сучасній українській літературній мові є визначення їх системного характеру.

Системність мови в цілому є визнаним фактом. Питання про системність словника поки що залишається відкритим і вимагає свого вирішення. Шлях до вирішення цієї проблеми повинен лежати через дослідження конкретних лексико-семантичних груп.

Значний інтерес у цьому плані викликає аналіз лексико-семантичної групи слів на означення кольору.

Кольори, що існують у природі, становлять систему. Ця система є трьохмірною, тобто кожен колір може змінюватись у трьох напрямках, які характеризують колірний тон, насиченість і світлість. Ця система є безперервною і замкненою: всі кольори зв'язані один з другим безперервними переходами, і між кожними двома кольорами існує багато таких переходів. При поступовій зміні, шляхом безперервних переходів, один колір може

бути переведений у будь-який інший. Так, наприклад, жовтий колір при змішуванні з червоним дає оранжевий, який при поступовій зміні може бути переведений у світло-червоний, червоний, темно-червоний і т. д.

Наш колірний зір є упорядкованим, системним. Колірний тон є однією з основних ознак, за якою люди розрізняють предмети і орієнтують свою поведінку. В українській мові кольори розташовані по лінії колірного тону. Перехід від відчуття кольору до думки має в своїй основі зв'язок між кольором і словом. Єдність і розуміння зорових функцій проявляє себе у сприйманні та назвах кольорів.

Кожна назва означає одиничні кольори, узагальнюючи їх у деякі групи і абстрагуючись від різниці між ними.

Для кожного кольору потенціально можливий цілий ряд назв, у яких кожне слово підкреслює окрему сторону одного спільного змістового поняття.

Наприклад: червоний — один з основних кольорів спектру, що іде після оранжевого.

Цей самий тон, але з певними відтінками і насиченістю передають слова: *багряний* (густо-червоний), *багровий* (густо-червоний з синюватим відтінком), *червлений* (багряний) — поетичне, *густо-червоний*, *багровий* (густо-червоний з легким синюватим відтінком), *пурпурний*, *пурпуровий* (темно-багровий), *червінковий* (густо-червоний), *червіньковий* (густо-червоний з коричневим відтінком), *пурпурово-червоний*, *бордо*, *бордовий* (темно-червоний), *темно-бордовий*, *буряковий*, *бурячковий* (темно-червоний з синюватим відтінком), *вишневий* (темно-червоний, кольору стиглої вишні), *темно-вишневий*, *малиновий* (темно-червоний), *кармазиновий* (темно-червоний), *темно-червоний*, *гранатовий* (діал.) (темно-червоний), *багристий*, *багрянистий* (відтінок багряного), *брусничний* (червоний), *кармінний*, *кармінний* (яскраво-червоний), *кров'яний* (яскраво-червоний), *кривавий* (яскраво-червоний), *кровистий* (червонястий), *криваво-червоний*, *калиновий* (яскраво-червоний), *рубіновий* (яскраво-червоний), *кумачевий* (яскраво-червоний), *огняний*, *огнястий*, *вогнистий* (кольору вогню), *огняно-червоний*, *яскраво-червоний*, *червоногарячий* (яскраво-червоний), *маковий* (червоногарячий, яскраво-червоний), *пунсовий* (яскраво-червоний), *яро-червоний* (яскраво-червоний), *ясно-червоний*, *червчатий* (яскраво-червоний, застар.), *шарлаховий* (яскраво-червоний), *шарлатовий* (яскраво-червоний), *чермний* (яскраво-червоний), *кораловий* (яскраво-червоний), *червонуватий*, *червонкуватий*, *червонястий*, *червоненький*, *червоनावий*, *червонявий* (обл.), *рожевий* (світло-червоний), *темно-рожевий*, *ясно-рожевий*, *мигдалевий* (ніжно-рожевий), *рум'яний* (рожевий із золотисто-коричневим відтінком; рожевий), *мідний*, *мідяний* (червоно-жовтий), *мідно-червоний* (червоний з жовтим відтінком), *рудий* (червоно-жовтий), *рудуватий*, *рудавий*, *рудо-жовтий*, *буланний* (світло-рудий, про

масть коня), *рижий* (червоно-жовтий), *гнідий* (червонувато-рижий, про масть коня), *темно-гнідий*, *цегляний*, *цеглястий* (коричнювато-червоний), *темно-цеглистий*, *темно-цеглястий*, *шафрановий*, *шафранний* (червонувато-жовтий), *оранжевий* (середній між червоним і жовтим), *помаранчевий* (жовтогарячий), *абрикосовий* (жовтогарячий), *морквяний* (оранжевий), *охряний*, *вохристий* (червоно-брунатний).

Подібну групу слів, яка об'єднана на основі загальної значеннєвої співвіднесеності, і яка з тим або іншим ступенем повноти передає один колір, ми визначаємо як синонімічний ряд, мікросистему, що має певну внутрішню структуру¹.

Відбиваючи складність і суперечливість процесу пізнання, такі мікросистеми у складі лексико-семантичної групи об'єднують різнорідні елементи:

1. Утворення, успадковані мовою від епохи спільнослов'янської мовної єдності, які втратили внутрішню форму, невмотивовані з погляду носіїв сучасної української літературної мови (*червоний*, *білий*, *синій*, *зелений*, *чорний*, *жовтий*, *сірий*, *рудий*, *червлений*, *русий*, *сизий*, *сивий*, *гнідий*).

При цьому, звичайно, маються на увазі сучасні співвідношення між звуковим комплексом і способом уявлення значення слова, або, за термінологією О. О. Потебні, між «знаком знака» і «знаком», тобто внутрішньою формою².

Такі слова є результатом закономірного розвитку, який в міру можливості розкривається етимологією. Ці назви є своєрідним кістяком словника, служать основою і матеріалом для творення величезної кількості похідних, вмотивованих слів. Порівняйте словесне гніздо, утворене на основі слова *білий*: *біластий*, *білястий*, *біління*, *біленький*, *біленько*, *білесенький*, *білизна*, *білість*, *білило*, *білина*, *білити*, *білитися*, *білиця*, *білі*, *біління*, *білення*, *білісінький*, *білобандит*, *білобокий*, *білобородий*, *білобровий*, *біловидий*, *біловолосий*, *біловус*, *біловусий*, *білогвардієць*, *білоголовий*, *білогривий*, *білогрудий*, *білозерний*, *білозір*, *білосорий*, *білозубий*, *білозубка*, *білокамінний*, *білокам'яний*, *білокопитий*, *білокорий*, *білокрилий*, *білокрівець*, *білокрів'я*, *білолиций*, *білолобий*, *білоперий*, *білоробиця*, *білорукий*, *білоручка*, *білуватий*, *білявенький*, *білявий*, *біляк*, *білястий* та ін.

2. Слова-назви, що мають прозору семантико-морфологічну структуру, утворені за колірною подібністю до предметів та явищ об'єктивної дійсності, означають колірну якість опосередковано (*рожевий*, *фіалковий*, *вишневий*, *бузковий*, *пшеничний*, *сніжний*, *срібний* та ін.).

¹ Див.: Шапиро А. В. Некоторые вопросы теории синонимов (На материале рус. языка).— «Доклады и сообщения Ин-та языкознания АН СССР», 1955, № 8.

² Див.: Потебня А. А. Из список по русской грамматике.— «Филологические записки». Вып. IV—V, 1873, с. 9.

Ці назви кольорів утворюються за такими семантичними моделями:

1. Назва рослини — назва кольору, наприклад: *абрикоса* — *абрикосовий*; *бузина* — *бузиновий*; *бузок* — *бузковий*; *буряк* — *буряковий*; *васильок* — *васильковий*; *калина* — *калиновий* та ін.

2. Назва мінералу, дорогоцінного каменю — «назва кольору», наприклад: *бурштин* — *бурштиновий*; *бірюза* — *бірюзовий*; *ізмурод* — *ізмуродний*; *корал* — *кораловий*; *мармур* — *мармуровий*; *рубін* — *рубіновий* та ін.

3. Назва металу — «назва кольору», наприклад: *бронза* — *бронзовий*, *золото* — *золотий*; *мідь* — *мідний*; *свинець* — *свинцевий*; *сталь* — *сталевий* та ін.

4. Назва барвника — «назва кольору», наприклад: *індиго* — *індиговий*; *кармін* — *кармінний*, *карміновий*; *лазур* — *лазурний*, *лазуровий*; *ультрамарин* — *ультрамариновий*; *червінька* — *червіньковий*; *пурпур* — *пурпурний*, *пурпуровий* та ін.

5. Назва продукту харчування — «назва кольору», наприклад: *гірчиця* — *гірчичний*; *кава* — *кавовий*; *мед* — *медовий*; *молоко* — *молочний*; *шоколад* — *шоколадний* та ін.

6. Назва тканини — «назва кольору», наприклад: *кумач* — *кумачевий*; *кармазин* — *кармазинний*, *кармазиновий*.

7. Назва продукту тваринного світу — «назва кольору», наприклад: *віск* — *восковий*, *воскуватий*.

8. Назва явищ та процесів у природі — «назва кольору», наприклад: *тьма* — *темний*, *тьмавий*, *тьмянний*; *світло* — *світлий*; *сніг* — *сніжний*.

9. Назва технічного витвору — «назва кольору», наприклад: *смола* — *смоляний*, *смолистий*; *цегла* — *цегляний*, *цеглистий*, *цеглястий*.

10. Назва процесу горіння та продуктів згорання — «назва кольору», наприклад: *вогонь* — *огняний*, *огнистий*, *огнястий*; *попіл* — *попільний*, *попелистий*, *попеластий*, *попелястий*; *дим* — *димчатий*, *димовий*.

11. Назва рідини — «назва кольору», наприклад: *вода* — *водявий*, *водяний*, *водянистий*; *кров* — *кривавий*, *кров'яний*, *кровистий*.

12. Назва тварини — «назва кольору», наприклад: *ворона* — *вороний*; *жук* — *жукуватий*; *миша* — *мишачий*, *мишастий*; *сорока* — *сорокуватий*; *зозуля* — *зозулястий*; *шпак* — *шпакуватий*.

13. Назва природного будівельного матеріалу — «назва кольору», наприклад: *пісок* — *пісочний*; *глина* — *глиняний*, *глинястий*.

14. Назва частин людського тіла — «назва кольору», наприклад: *тіло* — *тілесний*.

15. Назва відходів продуктів сільського господарства — «назва кольору», наприклад: *солома* — *солом'яний*.

16. Назва хвороби — «назва кольору», наприклад: *синюха* — *синюшний*.

17 Назви продукту окислення заліза — «назва кольору», наприклад *іржа іржавий*.

18 Назви повітряного простору — «назва кольору», наприклад *небеса - небесний*.

19 Назви ґрунту — «назва кольору», наприклад: *земля — чорний, земляний; болото — болотний*.

Група назв кольорів, утворених за колірною подібністю, не замкненою і може поповнюватись новими лексемами.

Усі ці назви можна класифікувати в залежності від того, чи вони співвідносяться з основою, від якої утворені: всі лексеми (прикметники), що утворені за моделями, які ми подаємо, є нашими похідними і розвинули якісне значення (порівн. *каліни уста, калиновий сік і калинові ягоди*).

Істний взаємозв'язок у межах лексико-семантичної системи є підбиттям об'єктивно існуючих зв'язків предметів і явищ реальної дійсності, де «всьяке окреме тисячами переходів зв'язане з іншого роду окремими (речами, явищами, процесами)»³.

3. Слова — назви кольорів, які є іншомовними запозиченнями, або в основі творення яких лежить іншомовний елемент: *бордо, бордовий, пунсовий, фрез, теракотовий, бурий, оранжевий, кремовий, палевий, буланний, беж, бежевий, брунатний, карий, м'які, маренго, чалий, індиго, індиговий, електрик, фіолетовий, пловий, блакитний*.

З погляду словотворчої структури назви кольорів сучасної української літературної мови поділяються на дві константні форми: назва — слово просте і назва — слово складне, наприклад: *червоний, червонуватий, світло-червоний, темно-червоний, червоно-жовтий*.

Синонімічні ряди назв кольорів не становлять собою замкнутих, нерухомих систем: вони можуть поповнюватись новими словами, втрачаючи існуючі раніше назви.

Однак функціонування їх не зводиться, на наш погляд, тільки до змін кількісного порядку.

Як відомо, між рядами предметів, дій, якостей, позначуваних словами, існує різна взаємодія і співвідношення. Предмет, ознака, дія, названа словом, може стати ланкою різних функціональних рядів, різних сторін дійсності, включених у загальну картину життя⁴.

Системні зв'язки в лексиці у певній мірі обумовлені закономірністю зв'язків явищ дійсності. Наявність у різних предметів матеріального світу спільних сторін і ознак визначає виникнення у свідомості людини асоціативних зв'язків між ними, що знаходить своє відображення в мові. Одна і та ж назва може бути місцем перетину різних рядів, утворюючи їх складні перехрес-

³ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 29, с. 300.

⁴ Див.: Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова.— В. Я., 1953, № 5, с. 4.

щення. Так, наприклад, слово *золотий* і *срібний* можуть означати: матеріал, з якого виготовлено предмет (*золотий* годинник, *срібна* монета); колір предмета за колірною подібністю до цих металів (*золоте* волосся, *срібна* борода) та інші значення.

Якою багатішою не була б система слів мови, навколишніх предметів, явищ, ознак завжди більше, і слову часто доводиться означати більше, ніж один клас предметів, ознак, якостей чи дій.

Система слів і система значень слів мови складаються у взаємозв'язку і протягом довготривалого розвитку.

У процесі пізнання навколишнього світу склався той комплекс назв кольорів, який може бути представлений набором семантичних моделей, з різним ступенем продуктивності, що реалізується у мові в різні періоди її розвитку:

1. Назви основні («ядро»), значення яких не вмотивоване з погляду носіїв сучасної української літературної мови;

2. Назви, що означають колірну якість опосередковано, за колірною схожістю, та складні назви («периферія»);

3. Назви іншомовного походження, морфологічно оформлені за словотворчими типами сучасної української літературної мови («периферія»).

Аналіз синонімічних рядів назв кольорів дозволяє говорити про семантичне багатство і різноманітність цієї лексико-семантичної групи, про її словотворчі і семантичні зв'язки з іншими шарами лексики.

Дослідження показало, що лексико-семантична група назв кольорів становить систему. Центром системи є «ядро», яке складається із семи семантично незалежних слів (*червоний, жовтий, зелений, голубий, синій, білий, чорний*). «Периферія», диференціюючи різні відтінки основного тону, розміщена навколо ядра. Між колірними тонами не існує різких фізичних та психологічних меж.

Назвам кольорів «ядра» характерні такі ознаки:

1. Втрата внутрішньої форми, семантична непрозорість (семантика цих слів встановлюється за допомогою етимологічного аналізу).

2. Абстрагованість ознаки кольору, позначуваного ними.

3. Невидимість основи.

4. Великі дериваційні можливості: вони утворюють вивідні та складні слова.

5. Здатність входити у склад порівняльних зворотів із значенням кольору (*червоний, як рак; білий, як сніг* і под.).

6. Здатність входити у склад фразеологізмів (*дати зелену вулицю, пустити червоного півня, говорити, як з білої горячки* й ін.).

7. Здатність утворювати терміни та термінологічні словосполучення (*білий гриб, жовтець, білокрів'я, жовтило* і багато інших).

8. Первинність колірною значення при наявності номінативно-вивідних (переносних). Наприклад: *зелений*. Значення «незрілий», «молодий», «недосвідчений» — номінативно-вивідні.

9. Широке асоціативне поле (семантичний об'єм).

10. Вільна сполучуваність (що пояснюється втратою внутрішньої форми, абстрагованістю ознаки кольору). Порівняйте: *чорний* і *вороний*.

11. Стилїстична нейтральність (порівняйте: *червоні* губи і *малинові* уста).

12. Властивість виступати домінантою у синонімічних рядах (як найбільш абстраговані і нейтральні назви кольорів).

13. Висока частотність вживання назв «ядра» (вони в середньому у 10 разів частотніші, ніж назви периферії).

«Периферія» характеризується:

1. Семантичною вмотивованістю, наявністю внутрішньої форми (*малиновий* від *малина*, *вишневий* від *вишня*).

2. Вивідністю основ, що утворюють ці назви (*буряк* — *буряковий*, *бузок* — *бузковий*).

3. Залежністю лексичного значення, тобто можливість визначення значення через відповідні назви інших кольорів (*янтарний* — *золотисто-жовтий*, *прозора-жовтий*; *конопляний* — *світло-жовтий*).

4. Кожна назва «периферії» є членом мовного синонімічного ряду, що групується навколо основної назви кольору — домінанти, члена «ядра» і займає залежне положення, що пов'язано з їх семантичною і лексичною специфікою, з наявністю у них спеціальних уточнюючих функцій.

5. Вузким асоціативним полем: що пояснюється вмотивованістю значення цих назв, конкретністю ознаки кольору, яку вони виражають.

6. Відсутністю номінативно-вивідних (переносних) значень.

7. Незначними дериваційними можливостями.

В основному назви кольорів «периферії» не утворюють вивідних гнізд і в цьому розумінні є відкритою системою, на відміну від назв «ядра». В міру того, як ознака кольору в них абстрагується, втрачається мотивація, зростають дериваційні можливості назв «периферії» (порівняйте: *волошковий* — *волошкуватий*; але *рожевий* — *рожевуватий*, *рожевенький*, *рожевість*, *рожевіти*, *рожево*, *рожевоцокий*).

Назви кольорів «ядра» і «периферії» перебувають у постійному русі.

СПОЛУЧУВАНІСТЬ ПРЕФІКСОВАНИХ ДІЄСЛІВ ПЕРЕМІЩЕННЯ

Серед факторів, що зумовлюють синтаксичну сполучуваність дієслів, важливу роль відіграють особливості їх морфологічної будови. Як зазначає В. В. Виноградов, класифікація дієслів за синтаксичними властивостями неможлива без урахування відмінностей між основними словотворчими класами дієслів, без урахування значень дієслівних афіксів. І справді, досить буває змінити суфікс дієслова, як із перехідного воно стає неперехідним, змінивши, звичайно, і свою синтаксичну сполучуваність, пор., напр.: *білити кімнату* — *білити від злості*; *веселити душу* — *веселити* і под. Змінюється синтаксична валентність дієслова і внаслідок приєднання до його основи афікса — *ся*, пор., напр.: *злитися* *кого* — *злитися на кого*, *лягати* *кого* — *лягати з ким*, *турбувати* *кого* — *турбуватися ким-чим*, про *кого-що*, за *кого-що* та ін.

Щодо впливу префіксів на сполучуваність дієслів, то ще М. Греч зазначає: префікси лише тоді зумовлюють вживання при дієслові відповідних відмінків, якщо вони викликають зміни в самому значенні дієслова¹. Аналіз фактичного матеріалу підтверджує цю думку.

Із синтаксичних властивостей дієслів, зумовлених префіксацією, можна відзначити такі:

1. Неперехідні безпрефіксні дієслова у префіксованій формі стають перехідними, набувши здатності керувати знахідним відмінком прямого об'єкта, пор., напр.: *стріляти* — *обстріляти ворога*, *плакати* — *виплакати очі* і под. На перехідність дієслів в українській мові найчастіше впливають префікси *ви-*, *від-* (*од-*), *о-* (*об-*), *пере-*, *про-*.

2. Ряд перехідних дієслів внаслідок префіксації змінюють характер керування: зокрема, входять у сполучення з родовим відмінком частковості, пор., напр.: *рубати дрова* — *врубати дров*, *ламати калину* — *наламати калини*, *черпати воду* — *зачерпнути води* та ін.

За нашими спостереженнями, родовим відмінком частковості керують перехідні дієслова з такими префіксами:

а) *до-*, *при-*, *під-* (*піді-*), *на-*, що надають дієсловом кількісного відтінку збільшення, долучення дії до вже виконаної, однорідної, напр.: *докупити книг*, *прибавити віку*, *підсипати ячменю*, *насмикати сіна* та ін.;

б) *в-* (*у-*), *від-* (*од-*), *з-* (*с-*), *над-*, що надають дієсловом кількісного відтінку зменшення, обмеження дії, напр.: *вкороти-*

¹ Див.: Греч Н. Практическая русская грамматика. СПб, 1827, с. 279.

ти ніку, надібрати цукру, відрізати полотна, змолоти пшениці (под.);

и) по-, що може надавати дієсловам відтінку кількісного обмеження або тимчасового охоплення предмета дією, напр.: *попити води, позичити ножа* та ін.

З Деякі перехідні дієслова після префіксації змінюють об'єкт керування, пор., напр.: *пити молоко — запити (ліки) молоком; виродити тин — обгородити (двір) тином* і под.

4 Особливо виразно виявляється вплив префіксів у прийменниковому керуванні префіксованих дієслів.

Як відомо, в певних синтаксичних конструкціях української мови, як і інших слов'янських, спостерігається смислове співвідношення (кореляція) між префіксом стрижневого дієслова і прийменником залежної відмінкової форми (типу *ввійти в дім, відійти від берега, підбігти до будинку, продиратися крізь хащі* і под.). Ця особливість префіксованих дієслів вимагати, щоб прийменник у словосполученні повторював, конкретизував значення префікса, здавна привертала увагу вітчизняних мовознавців. Зокрема, на неї вказували М. Кошанський, М. Греч, І. Давидов, А. Добіаш та ін.² М. Греч так формулює правило префіксально-прийменникового співвідношення: «Прийменники, що виступають після прийменникового дієслова, здебільшого ті ж, що й стоять перед ним; іноді для цього використовуються й інші, особливо, коли преддієслівний прийменник окремо не вживається»³.

У граматиках О. Востокова, М. Греча, І. Давидова можна вже знайти й загальну схему співвідношень між префіксом дієслова та прийменником⁴.

Сучасні дослідники цього явища відзначають, що з усіх значень, яких може надавати дієслову префікс, лише просторові та окремі часові зумовлюють кореляцію префікса — прийменника у словосполученні⁵. У нашій статті аналізуються лише конструкції із префіксально-прийменниковою кореляцією просторово-напрямкового характеру, стрижневим компонентом яких висту-

² Див.: Кошанський Н. О русском синтаксисе.— «Труды общества любителей рос. словесности при Имп. Моск. ун-те». Ч. IV, 1819, с. 105; Востоков А. Русская грамматика. Изд. 5-е, СПб, 1842, с. 305—318; Греч П. Практическая русская грамматика, с. 278—279; Давыдов И. И. Опыт общесравнительной грамматики русского языка. СПб, 1852, отд. II, ч. I, с. 248—250; Добіаш А. Опыт семасиологии частей речи и их форм. Прага, 1837, с. 329—330.

³ Греч М. Названа праця, с. 278—279.

⁴ Ця схема наведена В. В. Виноградовим у монографії «Русский язык», с. 643—644.

⁵ Див.: Лесник М. Д. Сильное управление глаголов с приставкой в.— «Ученые записки ЛГУ», № 322, Серия филолог. наук. Вып. 68, 1963, с. 46—61; Миломедов Г. И. Соответствие предлога на приставке управляющего глагола.— «Вестник ЛГУ», № 20, 1965, с. 128—138; Турсунов Д. Т. Соответствие приставок, предлогов и падежей имен в русском языке.— «Ученые записки Казанского гос. женск. пединститута». Вып. IV, 1964.

нає дієслово переміщення, а залежним — іменник предметно-локального значення (назви: географічні, населених пунктів, обмеженого простору чи середовища, а також конкретних об'єктів, у тому числі й назви приміщень, установ, побутових речей, що можуть служити орієнтирами руху).

У чому ж полягає суть явища кореляції префікса-прийменника у словосполученнях дієслів переміщення? Суть його криється в тому, що префікс локального значення, приєднуючись до дієслівної основи, надає їй певних відтінків спрямованості дії — руху. В результаті цього префіксоване дієслово стає незавершеним у семантичному відношенні і потребує обов'язкової конкретизації свого просторового значення шляхом вживання то-тожного або співвідносного прийменника разом із відмінковою формою (напр., при дієслові *підійти* слід обов'язково вказати куди? — *до будинку, під вікно* і под., а при дієслові *вийти* — звідки? або куди? — *з кімнати, в сад* та ін.)⁶.

Кореляція між префіксом і прийменником у словосполученнях буває смисловою (безпосередньою), якщо префікс і прийменник виражають однопланові просторові відношення (типу *вийти з кімнати, в'їхати в місто*). У випадках, коли префікс і прийменник виражають різнопланові відношення (напр., префікс — *вихідні*, а прийменник — *досяжні*), кореляція (опосередкована) має умовний характер (типу *вийти на поле*).

Як правило, префікси при дієсловах переміщення співвідносяться з широким колом прийменників, при цьому одні (*ви-, від-// од-, з-// с-, пере-, при-, роз-, розі-*) — з ширшим, інші (*до-, на-, о-// об-*) — з вузьким. Зрозуміло, що кожен префікс, відповідно до його просторового значення, характеризується своєю системою прийменників-корелятивів (див. схему на с. 37).

У зв'язку з цим кожне префіксоване дієслово потенціально здатне входити у сполучення не з однією, а з рядом варіантних прийменниково-відмінкових форм, пор., напр.: *виповзти з нори, з-за куща, з-під каменя, з-поміж трави, на галявину* і под.

Дані статистичного аналізу показують, що з усіх можливих форм прийменникового керування префіксованого дієслова найпродуктивніший тип становлять конструкції, в яких прийменник дублює дієслівний префікс (типу *ввійти в дім, відступати від Волги, добігти до насипу* та ін.) або є найближчим йому за значенням (для префіксів, що не мають однойменних прийменників, напр.: *вибігти з двору, розбрестися по долині, перейти через дорогу*). Відхиленням у цьому відношенні є лише префікси *за-, о- (об-), під- (піді-), при-*, прийменникова кореляція яких найчастіше здійснюється в конструкціях за типом *за... в (у): зале-*

⁶ Про лексико-синтаксичну вмотивованість компонентів словосполучень даного типу див.: Войцехівська В. Г. Прийменникове керування дієслів з префіксом *ви-*. — У зб. «Синтаксична будова української мови», К., 1968, с. 57—60; Ії ж. «Прийменникове керування префіксованих дієслів». — «Мовознавство», 1969, № 6.

*йти в кімнату; о- (об-)... навколо (круг): обійти навколо бу-
внику; під- (піді-)... до: під'їхати до лісу; при-... до: причалити
до берега.*

На фоні всіх різновидів прийменникового керування префік-
сованого дієслова основний його тип, як правило, служить ба-
чно для трансформації синтаксично вільних словосполучень у
фразеологізми, пор., напр.: *влізити в душу, відступити від слова,
вийти з моди, заходити в суперечку, довести до сліз, прийти
до норми* та ін.

Моделі словосполучень префіксованих дієслів переміщення
формується на основі співвідношення (просторово-напрямово-
го характеру) між префіксованим дієсловом і прийменниково-
відмінковою формою. Типовими ознаками співвідносності компо-
нентів досліджуваних словосполучень є такі:

1. Префікс (**ви-, від-, од-, з- // с-**) надає основному значенню
дієслова відтінку просторової спрямованості дії вихідного, аб-
лативного характеру.

Прийменниково-відмінкова форма, що означає предмет, від-
носно якого відбувається дія може виступати:

а) як вихідний пункт руху (граматично виражається формою
родового відмінка з прийменниками **з — із, від — од, з-під — із-
під** та ін.), напр.: *вийхати з Москви, відплисти від берега, зійти
з гори* і под.;

б) як кінцевий пункт руху (граматично виражається фор-
мами: знахідного відмінка з прийменниками **на, в — у, за, між —
межи — поміж, під** та родового відмінка з прийменником **до**)
напр.: *від'їхати на Кавказ, вийти в поле, відскочити до стіни*
і под.;

в) як вихідний і кінцевий пункти руху, напр.: *вибігти з ха-
ти в садок, від'їхати з України на Кавказ, збігти з гори в до-
лину* і под.

2. Префікс (**в- // у, до-, за-, пере, під — піді-, при-, роз- // ро-
зі-**) надає дієслову значення просторової спрямованості дії до-
сяжного (лативного) характеру.

Прийменниково-відмінкова форма означає тут насамперед
кінцевий пункт руху, напр.: *в'їхати в село, залізти в ставок, пе-
реселитися на хутір, роз'їхатися в різні кінці; доплисти до бере-
га* та ін.

Вживання прийменниково-відмінкових форм, що конкретизу-
ють вихідний пункт руху, є вмотивованим лише при дієсловах
з префіксами **пере-, при- і роз- (розі-)**, оскільки просторове зна-
чення цих префіксів потребує уточнення в двох планах — вихід-
ному та досяжному, напр.: *переселитися з гуртожитку, роз'їха-
тися від батьків* та ін.

При дієсловах з іншими префіксами (**в-, до-, за-, під-**) вжи-
вання прийменниково-відмінкових груп вихідного відношення є
факультативним, не зумовленим просторовим значенням дієслів-
ного префікса.

Зустрічаються такі прийменникові конструкції при зазначених дієсловах рідко. Однак прийменниково-відмінкові форми вихідного відношення можуть входити в систему сильного керування цих дієслів, якщо вони вжиті в парі з прийменниковими групами досяжного відношення (напр.: з *медпункту заїхати в школу* та ін.).

3. Просторова спрямованість дії, що її надають дієслову окремі префікси (зокрема, *о-, об-, пере-, роз-*), може виражатися не вказівкою на вихідний чи досяжний характер спрямованості дії, а позначенням шляху проходження дії.

Прийменниково-відмінкові форми при цих дієсловах означають сферу поширення або шлях проходження дії, напр.: *обійти круг двору; перейти через дорогу; розійтися по долині*.

Найширша сполучуваність властива дієсловам з префіксами вихідного та з окремими префіксами (*пере-, роз-, при-*) досяжного значення, які потенціально здатні поширюватися різноплановими (вихідного і досяжного відношення) прийменниковими групами:

У цілому ж слід відзначити, що потенціал сполучуваності префіксованого дієслова зумовлюється просторовим значенням префікса. При цьому чим конкретніше значення префікса дієслова, тим вужче коло можливих прийменниково-відмінкових форм, і, навпаки, чим слабше виявляється значення префікса, тим ширше його коло варіантних прийменниково-відмінкових форм.

Потенціальна валентність префіксованих дієслів переміщення може й не реалізуватися в реченні. Пор., напр.: «Іде в покої... Ключ *виймає*. *Прийшов* і двері одмикає» (Шевченко); «Шапка *не налазила*, і Тимко, засунувши її під халат, пішов шукати Марка» (Тютюнник); «Зеленіють по садочку черешні та вишні, Як і перше *виходила*, Катерина *вийшла*» (Шевченко) та ін.

Як видно з наведених прикладів, закономірні прийменниково-відмінкові форми, що відсутні при дієсловах, легко розуміються або на основі лексико-граматичних властивостей стрижневого дієслова та інших слів речення (звичайно, «ключ» можна вийняти з «кишені», «шапка» не налазила «на голову» і под.), або з контексту («Катерина вийшла у садочок», «прийшов у покої»).

Зрозумілість інформації, за умов пропуску прийменниково-відмінкової форми при дієслові, значною мірою підкріплюється також асоціаціями із словосполученнями цього типу у повній формі. Як відзначає О. О. Потєбня, «...різні випадки лаконізму зрозумілі і можуть бути пояснені лише тому, що... є готові складні схеми речення...»⁷.

⁷ Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. М., 1958, с. 85—86.

Префіксально-прийменникові співвідношення у словосполученнях дієслів переміщення

Префікси	Прийменники-кореляти	
	Безпосередні	Опосередковані
в // у-	в // у, до, на [під, між // межі, поміж, за*]	з // із, з-за // із-за** [з-поза, з-під із-під]
ви-	з // із, з-за // із-за // з-під // із-під [з-поза, з-поміж, з-посеред, від // од]	на, в // у, до, за [під // попід, між // межі, поміж, перед // наперед, насеред, назустріч, над]
від- // од-	від // од [з // із, з-під // із-під, з-над]	в // у, до, на [за, під // попід, між // межі, поміж]
до- // ді-	до [на, в // у, під]	з // із [від // од, з-за // із-за, з-поза, з-під // із-під]
з- // с-	з // із, з-за // із-за // з-поза, з-під // із-під [з-поміж, від // од]	на, в // у, до [за, під, над, к]
за-	в // у, до, на, за, під [між // межі, поміж]	з // із, з-за // із-за, з-поза
на-	на [над, перед, в // у]	з // із, від // од
о- // об-	круг // кругом, навкруги, навколо, довкола	з // із
пере-	через, на, в // у, до [за, під]	з // із, від // од [з-за // із-за, з-поза, з-під // із-під]
під- // піді-	до, під, на [над, в // у, перед поперед, к]	з // із, з-за // із-за, [з-під // із-під, від // од]
при-	до, в // у, на, під [за, к, над, перед]	з // із [за-за // із-за, з-під // із-під, з-поміж, від од]
роз- // розі-	по, на, в // у, до [між // межі, під, над, навколо, навкруг // кругом]	з // із, від // од [з-під, з-за]

* У квадратні дужки беруться прийменники, що рідко вживаються при дієсловах з даним префіксом.

** Прийменники—опосередковані кореляти—є продуктивними лише при дієсловах з префіксами ви-, від- (од-), з- (с-, із-), пере-, при-, роз- (розі-).

Неповні, еліптичні словосполучення префіксованих дієслів переміщення особливо поширені в усному літературному мовленні. Тут вони найчастіше простежуються в двох основних типах: а) словосполучення з нульовою позицією прийменниково-відмінкової форми; б) прийменникові конструкції з пропущеним стрижневим дієсловом. Пор., напр.: «Отож, як учився батько в Полтаві, я ж ніде не була. Пише батько: приїжджай» (з усн. мовл.); «Я в хату — нема нікого. Схватила відро та до криниці» (з усн. мовл.) та ін.

В усному мовленні прийменниково-відмінкова форма може також відриватися від стрижневого дієслова і виноситися за рамки речення. Пор., напр.: «Навесні оралн. Потім вивозили гній. На поле» (з усн. мовл.) і под.

Виведення сильнокерованої прийменниково-відмінкової форми, яка за смыслом і граматично залежить від префіксованого дієслова, але інтонаційно автономна, за межі речення сприяє її максимальному підкресленню, актуалізації.

Іноді до складу речень із еліпсованим дієсловом переміщення вводяться питальні слова, співвідносні з просторовим значенням прийменниково-відмінкової форми, які ніби служать засобом умонтування її в структуру висловлення і разом з тим сприяють її виділенню. Пор., напр.: «Прийшла неділя, і я — куди? На річку! На Ворсклу!» (Ковінька) та ін.

За моделями сполучуваності префіксованих дієслів переміщення (насамперед за найпродуктивнішим для них щодо кожного префікса типом) реалізують свої синтаксичні потенції префіксовані дієслова конкретної фізичної дії та зорового сприймання, пор., напр.: *викрутити лампочку з патрона, відчахнути гілку від дерева, стерти піт з обличчя, вгризатися в землю, затягнути нитку в голку, прихилитися до стіни, обмотати шарф навколо шиї; розглядатися на всі боки, придивлятися до обличчя, вглядатися в обрій* та ін.

Асп. КОБИЛЯНСЬКА М. Ф.
(Чернівецький університет)

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ДІЄСЛІВНИМ КЕРУВАННЯМ

Керування дієслів зумовлюється певними семантико-синтаксичними факторами. З'ясування цих факторів є одним із важливих завдань дослідження придієслівного керування.

У російському та українському мовознавстві стверджується думка про те, що керування дієслів залежить від семантики дієслова, його граматичного значення (перехідності чи неперехідності) та слонотворчої структури (наявності своєрідних префіксів, частки *-ся*). Однак, як зауважує О. С. Скобликова, лексичне

значення саме по собі не визначає вибору відмінкової чи підмінково-прийменникової форми. Воно лише обумовлює потенціальні можливості вираження у словосполученнях тих чи інших відношень¹. Отже, визначальним фактором, що зумовлює керування дієслів, є комунікативна необхідність виразити характер реальних відношень з предметом.

Особливий інтерес щодо з'ясування умов і факторів, які впливають на сполучуваність дієслів, встановлення взаємозв'язку між семантикою дієслова та імені, визначення закономірностей утворення різних сполучень, становлять словосполучення типу «дієслово + об'єкт, виражений родовим відмінком».

На основі аналізу мови творів українських письменників першої половини ХІХ ст. виділяємо такі лексико-семантичні групи дієслів, яким властиве керування родовим відмінком: дієслова із значенням додавання (*додавати, добирати, підливати, підсипати*); дієслова із значенням досягання (*досягти, доскочити, добитися, дійти* та ін.); дієслова віддалення (*відцуратися, тікати, ховатися, збутися, берегти, боятися, соромитися* тощо); дієслова сподівання (*сподіватися, ждати, чекати, надіятися, виглядати*); дієслова прагнення (*прагнути, шукати, просити, питати*); дієслова глузування (*глузувати, кепкувати, знущатися, сміятися*) тощо.

Дієслова із значенням додавання в українській мові керують переважно іменниками у формі родового відмінка. Сполучуваність цих дієслів зумовлюється в основному словотворчою структурою, зокрема наявністю префіксів *до* і *під*, які конкретизують значення дієслова, сприяють розширенню його синтаксичних властивостей. Наприклад: «...Усе те, кожен одголос наче побуджає, наче додає тузі сили» (Марко Вовчок); «А ті книжки не встидаються ще писати, що люба додає чоловікові *відваги*» (Ю. Федькович); «...*Підсипали* то мочених *кисличок*, то *горіхів*» (Г. Квітка-Основ'яненко) тощо.

У словосполученнях «*додавати сили, відваги*», «*підсипати кисличок, горіхів*» значеннєвий центр переміщується на іменник. Для семантики дієслів цього типу характерна певна невизначеність, яка підкреслюється префіксами *до*, *під*, а тому для реалізації свого значення вони вимагають іменника у формі родового відмінка.

Твори українських письменників першої половини ХІХ ст. послідовно засвідчують при дієсловах цієї семантичної групи конструкцію родового відмінка, яка вже у староукраїнській мові набула значного поширення; знахідний відмінок з цими дієсловами майже не вживається².

¹ Див.: Скобликова Е. С. Согласование и управление в русском языке. М., «Просвещение», 1971, с. 103.

² Див.: Слинсько І. І. Историчний синтаксис української мови. К., «Вища школа», 1973, с. 117.

Дієслова із значенням досягання, що передають процес руху, внаслідок якого щось добувається, у старій українській мові керували родовим відмінком, який продовжує функціонувати у мові творів українських письменників першої половини XIX ст.

У досліджуваних творах дієслова досягання керують родовим відмінком у тому випадку, коли вони вживаються в переносному значенні. Так, дієслова *доскочити*, *доступити*, *добитися* сполучаються з іменами у формі родового відмінка тоді, коли вони мають значення «добути, придбати що-небудь». Напр.: «Ти і так *добився слави*» (І. Котляревський); «*Доступили мита* в середині гаю» (С. Руданський) та ін.

Родового відмінка вимагають і дієслова *дійти*, *доходити* у значенні «ставати розумово зрілим, визрівати». Напр.: «Як *дійшла* вона *літ* своїх, то я без клопоту хліб їла» (Марко Вовчок).

Словосполучення типу *дійти*, *доходити* + родовий відмінок в сучасній українській літературній мові вживаються дуже рідко, що свідчить про процес звуження сфери їх використання. З цієї метою в сучасній українській літературній мові частіше виступає конструкція *до* + родовий відмінок, успадкована, очевидно, від давньоруської мови, в якій синтаксичні конструкції *до* + родовий межі були звичайні³.

Сполучення такого типу характерні й для мови творів українських письменників першої половини XIX ст. Напр.: «Хлоп'я вчилось, *до розуму доходило*» (Г. Квітка-Основ'яненко).

Дієслова *дійти*, *доходити* створюють приїменникові звороти і тоді, коли вони вживаються у значенні «дознаватися, довідуватися про що-небудь». Напр.: «А швидко і *до Кочубея* такая звісточка *дойшла*» (Є. Гребінка); «*Дойшла до мене* чутка» (Г. Квітка-Основ'яненко).

Отже, родовий досягання, широко вживаний у мові стародавнього українського періоду, продовжує функціонувати й у мові творів українських письменників першої половини XIX ст. При деяких дієсловах, зокрема *досягати*, *добитися*, *доступити* він використовується і в сучасній українській мові. Однак, незважаючи на вживаність цього відмінка при певних дієсловах, у мові помітна тенденція до витіснення форми родового відмінка приїменниковою конструкцією *до* + родовий відмінок. У мові творів письменників першої половини XIX ст. приїменникові конструкції при дієсловах досягання складають приблизно 58,1%.

Властивість сполучатися з родовим відмінком імені мають дієслова із значенням віддалення, зокрема: 1) дієслова відда-

³ Див.: Кишенько М. Г. Специфічні конструкції з безпосереднім придієслівним керуванням родовим відмінком імен в сучасній українській літературній мові в зіставленні з російською мовою.— «Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя». Т. XIII. Ніжин, 1962, с. 62.

лення чи відсторонення (*відциуратися, ховатися, тікати, збунтис-ти* і под.); 2) дієслова захисту (*берегти, захищати, обороняти* тощо); 3) дієслова психологічного віддалення (*боятися, лякатися, соромитися* та ін.). Родовий відмінок при цих дієсловах означає заперечний об'єкт: дія спрямована від об'єкта, а не на нього ⁴.

Як показують спостереження, родовий віддалення використовується в тому випадку, коли дієслово вживається в переносному значенні «уникати кого-чого». Напр.: «На мене, пане ласкавий, дуже велика біда склалась, і матбути, треба буде з Австрії тікати, аби *криміналу спасатися*» (Ю. Федькович); «— Донецько мила! Кого ж лихо мине? Живши у світі, його не *втечеш...*» (Марко Вовчок).

На основі досліджуваного матеріалу можна зробити висновки про те, що родовий віддалення у мові творів українських письменників першої половини ХІХ ст. порівняно з мовою староукраїнського періоду звузив сферу свого вжитку. Він становить собою архаїчне явище, залишки стародавнього слововживання. Родовий відмінок зберігся лише при таких дієсловах, як *циуратися, уникати, зрікатися* і под. Слід зауважити, що найчастіше родовий віддалення простежується при дієсловах психологічного віддалення. Ці дієслова є єдиною групою форм, при яких родовий відмінок майже повністю зберігався ⁵. Словосполучення такого типу передають певний психологічний стан. Варто звернути увагу на те, що всі ці дієслова мають у своєму складі частку *-ся*. Вживання родового відмінка гут пов'язане із змінами у граматичному значенні, які виникли під впливом частки *-ся*. Напр.: «Бо я вже й *бога не боюся* і *не соромлюся людей*» (Т. Шевченко); «Видючої *смерті він боявся*» (І. Котляревський).

Поряд з родовим віддалення уже на першому етапі розвитку української мови вживався і синонімічний зворот *від (од) + родовий відмінок*. Прийменник *від (од)* почав використовуватись з метою уточнення семантики родового відмінка. Як зазначає О. О. Потебня, вживання прийменника *від (од)* було викликане необхідністю пояснити забуте значення відмінка ⁶.

Керування родовим відмінком з прийменником *від (од)* особливо характерне для дієслів захисту. Сполучуваність цих дієслів зумовлюється їх семантикою. Основне значення дієслів захисту — «оберігати, охороняти кого-небудь від когось, чогось». Напр.: «Рятуй мене, *защити від напасти!*» (Г. Квітка-Основ'яненко); «*Спаси мене од лютої муки*» (Т. Шевченко).

⁴ Див.: «Грамматика русского языка», т. II. Синтаксис. М., Издательство АН СССР, 1954, с. 126.

⁵ Див.: Слин'юк І. І. Историчний синтаксис української мови..., с. 133.

⁶ Див.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. IV, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1941, с. 253.

У мові творів українських письменників першої половини ХІХ ст. прийменникові конструкції щодо кількісного вираження складають 51,9%.

З родовим відмінком імені сполучаються і дієслова сподівання. Основне лексичне значення цих дієслів — це значення об'єкта, якого чекають, на якого покладають надію, розраховують. Родовий відмінок при зазначених дієсловах означає об'єкт, до якого спрямована дія, але який насправді не охоплений дією, тобто, як зазначає О. О. Потєбня, — це уявний об'єкт⁷. Напр.: «Лихої, тяжкої години, Мабуть, ти ждеш? Добра не жди, Не жди сподіваної волі...» (Т. Шевченко); «Мати сина леліяла та утіхи сподівалась» (Ю. Федькович).

У словосполученнях зазначеного типу граматична форма іменника залежить від семантики дієслів та їх граматичної особливості (непряма перехідність).

Поряд з родовим відмінком у творах українських письменників уживається знахідний відмінок без прийменника та з прийменником *на*. Напр.: «...Поприсідали попід плотом, у бур'янах, та й ждемо батюшку» (Г. Квітка-Основ'яненко); «А ти, о Довбуш, дожидай ще нині *На усне* моє слово й грамоту» (Ю. Федькович).

Використання різних граматичних засобів при дієсловах сподівання по-різному трактується у науковій літературі. Так, у «Курсі сучасної української літературної мови» це явище пояснюється взаємовпливом різних синонімічних зворотів⁸. Причину вживання різних відмінкових та відмінково-прийменникових форм при цих дієсловах намагається знайти І. Р. Вихованець. Він вважає, що вживання паралельних форм не пов'язане з різницею у значенні дієслів, а залежить від лексичного значення іменників⁹. Це безумовно так. Але, крім впливу лексичного значення залежного компонента, очевидно, певну роль у керуванні тим чи іншим відмінком відіграють і аналогічні процеси у мові, граматична будова (структура) дієслова, а також значення словосполучення в цілому.

М. Г. Кишенько, розглядаючи конструкції родового, знахідного безприйменникового та знахідного відмінка з прийменником *на* при дієсловах сподівання вказує, що семантичної різниці між цими сполученнями не відчувається. У мові вони використовуються з стилістичною метою¹⁰.

⁷ Див.: Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. I—II, М., Государственное изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1958, с. 321.

⁸ Див.: Курс сучасної української літературної мови. Т. II, К., «Радянська школа», 1951, с. 15.

⁹ Див.: Вихованець І. Р. Чекати чого, що? Чи чекати на що? — «Питання мовної культури». К., 1969, № 3, с. 64.

¹⁰ Див.: Кишенько М. Г. Специфические конструкции с приглагольным управлением в современном украинском литературном языке в сопоставлении с русским языком. Автореферат кандидатской диссертации. К., 1963, с. 12.

Паралельне вживання різних граматичних форм при дієсловах сподівання засвідчують словники української мови¹¹.

Керування родовим відмінком характерне для дієслів із значенням прагнення. Так, при дієслові *шукати* родовий відмінок можливий у тому разі, як підкреслює Л. А. Булаховський, коли йдеться про пошук не певного предмета, а предметів групового характеру, абстрактних і т. ін.¹² Напр.: «Той блукає за морями, Світ переходжає, *Долі-доленьки шукає* — Немає, немає» (Т. Шевченко); «Ти, мамо, *пошукай* мені *служби*,— просить старший син» (Марко Вовчок).

Паралельно з родовим відмінком при дієслові *шукати* вживається і знахідний відмінок: «Я *шукаю* *Наталочку* та *сина Івана*» (Т. Шевченко); «Попід воду блукатиму, свою *вроду шукатиму*» (Ю. Федькович).

У південно-західних говорах при цьому дієслові трапляється і приєднаний зворот за + орудний відмінок. Використовує такі конструкції і Ю. Федькович: «Але я після Ревкала, аби за ним далі *пошукав*».

Дієслова *питати*, *просити* утворюють звороти двох типів. Сполучаючись з іменниками — назвами конкретних предметів, речей, матеріалу, вони вимагають додатка у формі родового відмінка, а в сполученні з іменниками абстрактних понять — родового-знахідного. Напр.: «Прийди ж до нього у нужді, *проси* голодний *сухаря*, неімущий *свитини* — ей! — і *сухаря* не дасть, і за руку виведе з хати...» (Г. Квітка-Основ'яненко); «А то йому і байдуже: Він *дьогтю питає!*» (С. Руданський); «Нехай же серце плаче, *просить* Святої *правди* на землі» (Т. Шевченко).

Крім зворотів з родовим-знахідним відмінком, ці дієслова могли утворювати і різноманітні приєднані конструкції. У досліджуваних творах ми засвідчили сполучення з приєднаними про, за-, в (у), о. Напр.: «*Хто про долю, про недолю, Як я розпитає*» (Т. Шевченко); «*Питає та розпитує за все*» (Марко Вовчок); «*Ні в чім Юнони не просив*» (І. Котляревський); «Як я о яку безпечну *службу прошу*» (Ю. Федькович).

Це означає, як зауважує І. І. Слинко, — що родовий відмінок при дієсловах *просити*, *питати* іноді міг набувати деліберативного забарвлення¹³.

Дієслова глузування мають властивість сполучатися з конструкцією з + родовий відмінок. Зворот з + родовий відмінок при цих дієсловах вказує на назви об'єктів певних емоційних реакцій (об'єкт сміху, знущання, глузування). Семантичне коло

¹¹ Див.: «Словник української мови». Т. II. К., «Наукова думка», 1971, с. 516 та ін.

¹² Див.: Булаховский Л. А. Исторический комментарий к русскому литературному языку. К., «Радянська школа», 1950, с. 249.

¹³ Слинко І. І. Историчний синтаксис..., с. 125.

іменників, що виконують функцію залежного компонента при дієсловах глузування, обмежене. Переважно це іменники на означення назв осіб. Напр.: «*Насміялась титарівна з бідного Микити*» (Т. Шевченко); «*А тут нищечком так і сміється з дурних людей*» (Ю. Федькович); «*Жартуй, да не глузуй із бідних парубків*» (Є. Гребінка) тощо.

Часто в складі таких конструкцій обов'язковим елементом є означення, яке уточнює, конкретизує предмет чи особу, що є назвою певних емоційних реакцій.

Вживання форми родового відмінка з прийменником *з* у таких сполученнях зумовлюється лексико-семантичною природою головного компонента.

Деякі дієслова цієї семантичної групи, зокрема *знущатися*, *глузувати*, *сміятися*, *глумитися* та ін., мають здатність сполучатися з конструкцією *над* + орудний відмінок. Напр.: «*Так ти глузуєш надо мною*» (Т. Шевченко); «*Нехай ворог знає, повік не гадає **знущатися над козаком!***» (С. Руданський).

У мові творів українських письменників першої половини ХІХ ст. такі конструкції надзвичайно поширені (74,1%). Щодо конструкцій орудного відмінка з прийменником *над*, то вони займають незначне місце у досліджуваних творах (15,8%).

У сучасній українській літературній мові, як свідчить «Словник української мови», конструкції з *+* родовий та *над* + орудний відмінки є рівноправними¹⁴. Тому можна зробити висновок, що для сучасної української літературної мови типовим є керування при дієсловах глузування як родовим відмінком з прийменником *з*, так і орудним з прийменником *над*.

Крім зазначених конструкцій, у досліджуваних творах при цих дієсловах зрідка використовуються конструкції давального та орудного відмінків без прийменника. Напр.: «*Ти об сьому не думай, а **насмієь мені***» (Марко Вовчок); «*Скажи, що чуло, що казало твое серце, коли **тобою кепкували***» (Т. Шевченко) та ін.

Таке керування було характерне для давньоруської мови і як залишок стародавнього слововживання трапляється ще у мові творів українських письменників першої половини ХІХ ст.

Таким чином, керування дієслів родовим відмінком залежить від характеру відношень, які встановлюються між головним і залежним компонентами, від категоріальних властивостей опорного слова, зокрема від його приналежності до певної семантичної групи, від його граматичного значення та від словотворчої структури. Значну роль відіграють при цьому елементи розмовної мови, з якої входило новіше керування, здебільшого прийменникове, або відновлювалося старе керування, властиве ще давньоруській мові.

¹⁴ Див.: «Словник української мови». Т. II. К., «Наукова думка», 1971, с. 87, 88; Т. III, 1972, с. 673.

Доц. ЧЕРНЕЦЬКИЙ В. К.
(Кіровоградський педінститут)

ЗДРІБНІЛО-ПЕСТЛИВІ ФОРМИ ЗАЙМЕННИКІВ І ЧИСЛІВНИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Питання утворення і функціонування демінутивних форм займенників і числівників у мовознавчій літературі не було предметом спеціального дослідження. Ті побіжні зауваження стосовно цих форм, що знаходимо в підручниках і окремих статтях, мають характер принагідних спостережень¹.

Наявність зменшено-пестливих суфіксів у будові займенників і числівників є цікавим явищем в українській мові.

На перший погляд здавалось би, що займенникам і числівникам, які мають високий ступінь узагальненості абстрактних значень, не повинна бути властива здрібно-пестлива суфіксація, оскільки тут начебто і немає для цього семантичних умов. Проте фактичний матеріал засвідчує вживання в українській мові демінутивних форм займенників і числівників. Особливо вживані вони в народно-розмовній мові та діалектах, звідки й потрапляють в мову художньої літератури.

На нашу думку, не можна повністю погодитись з твердженням тих дослідників, які вважають, що суфіксація суб'єктивної оцінки охоплює лише атрибутивні займенники. Обсяг такої суфіксації серед інших розрядів займенників хоч і обмежений, проте він виходить за межі атрибутивних. Неправомірною є також і думка про те, що демінутивні форми займенників зовсім втратили відтінок пестливості. У таких утвореннях хоч і виступає на перший план підкреслення суфіксами суб'єктивної оцінки певної міри вияву означуваного та вираження інших семантичних відтінків, все ж емоційне забарвлення їх залишається досить відчутним.

¹ Див.: Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., «Наукова думка», 1969, с. 176, 284; Самійленко С. П. Східнослов'янські похідні утворення від займенникових основ.— «Питання слов'янського мовознавства». Вид-во Львівського ун-ту, кн. 7—8, 1963, с. 31—41; Мізіна К. М. Збірні числівники в українській мові.— «Наукові записки Запорізького педінституту», 1957, т. IV, с. 237; Дзензелівський Й. О. Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області.— «Наукові записки Ужгородського ун-ту», 1955, т. XIV, с. 30; Гринчишин Д. Г. Спостереження над субстантивацією числівників в українській мові.— У зб.: «Дослідження і матеріали з української мови». К., Вид-во АН УРСР, 1960, т. III, с. 31—32 та ін.

Найбільш активно поєднуються зменшено-пестливі суфікси з означальними займенниками. Демінутивні форми цих займенників найчастіше утворюються за допомогою суфіксів *-еньк(ий)*, *-есеньк(ий)*, *-ісеньк(ий)*, *-ісіньк(ий)*, *юсеньк(ий)*, *-юсіньк(ий)*, *-юсічк(ий)*, напр.: *всенький, саменький, іншенький, кожененький, самесенький, коженесенький, усісенький, самісінький, кожнісінький, усіюсінький*, та ін.

Серед означальних особливо виділяються строкаті пестливі утворення від займенника *самий*, який здатний поєднуватися з найрізноманітнішими, часом навіть химерними за будовою, зменшувальними суфіксами розмовного типу. У словнику П. Білецького-Носенка подаються, наприклад, такі форми: *самесесенечкий, самесененький, самесесененький, самесенечкий* та ін.

Суфікси суб'єктивної оцінки в складі означальних займенників передають найчіткіше виражену межу виявлення максимально абстрагованої ознаки і вносять незначний відтінок пестливості. Особливо багаті на різноманітні семантичні відтінки зменшено-пестливі форми, утворені від займенників *сам, самий*. Досить вживаними для граничного вираження крайності в якому-небудь просторовому або часовому відношеннях є демінутивні форми займенника *самий*, напр.: *«Без жінки і над самісіньким Дніпром, і в новій великій хаті... я буду одинокий»* (Т. Шевченко). *«Годував і доглядав його аж до самісінької смерті»* (Словник Б. Грінченка, IV, 98). Тут займенник *самісінький* вказує на найвищий ступінь точності означуваних іменників, що є межею простору або часу, і виконує функцію підсилювальної частки.

Зменшено-пестлива форма займенника *сам* часто вживається для підкреслення максимальної тожності зіставляваних понять, напр.: *«Ликеря така с а м і с е н ь к а, як і Христа»* (Т. Шевченко).

Зрідка цей займенник поряд з вторинним значенням «один» набуває додаткового суперлативно-обмежувального відтінку: *«Зосталася я самісінька»* (Марко Вовчок). Емоційне забарвлення в таких випадках втрачається менше, ніж в розглянутих вище прикладах. У лагідно-розмовній мові зустрічається також здрібніло-пестлива суфіксація з подвоєнням займенника *сам*: *«Ми тепер, мабуть, с а м і-самісінькі,— казав Воля,— аж доки не прийдуть наші»* (Ю. Яновський).

У складі тавтологічних сполучень суфікси суб'єктивної оцінки підкреслюють найвищий ступінь вияву означуваного і надають голубливого тону мовленню.

Зменшено-пестливі форми займенника *весь (увесь)* виконують функцію підсилення точного вираження стосунку предмета або явища до його цілості: *«Ой шкода, шкода та синього цвіту, що він розсіявся по всенькому світу»* (Нар. тв.). *«Кривеньке, маленьке збігало поле всеньке»* (загадка). Оцінна характеристика проступає тут значно виразніше, ніж в демінутивних формах від *сам, самий*. Пов'язано це, напевно, з

тим, що порівняно з ними займенник *весь* має послаблену атрибутивність і подекуди «виявляє тенденцію до переродження в прислівник і навіть у частку»².

Суфікси суб'єктивної оцінки в складі означального займенника *кожний* служать переважно для більш окресленого позначення сукупності взятих порізно одиниць і акцентують особливу увагу на них: *«Вона ж у тривозі сумній, вона стереже ухом кожні сеньке слово»* (Марко Вовчок).

Вжитий субстантивовано, цей займенник може мати в своєму значенні лише відтінок пестливості: *«Кожні ненький у селі знає про те»* (Словник Б. Грінченка, II, 207).

Менше поширені здрібніло-пестливі форми в розряді вказівних займенників. З-поміж них активно поєднуються з емоційно-забарвленими суфіксами лише такий, стакий і стілько. Демінутивні форми цих займенників творяться за допомогою суфіксів *-еньк(ий)*, *-енчк(и)*, *-есеньк(ий)*, *-ісіньк(ий)*, *-ісічк(ий)*, *-уньк(ий)*, *-усеньк(ий)*, *-усіньк(ий)*, напр.: *такенький, стіленький, отакесенький, стілечки, отакісінький, такісічкий, стакунький, отакусенький, стакісінький* та ін.

Суфікси суб'єктивної оцінки в складі вказівного займенника *весь* (*увесь*) служать переважно для вираження різних ступенів зменшеності і вказують на емоційний характер семантики означуваного слова, напр.: *«Юри Гната не бачили ніколи? Отакунький. Худенький, маленький»* (Остап Вишня), або створення лагідно-іронічного відтінку: *«Історія цього кооперативу такенька»* (Остап Вишня).

Характерно, що з цим вказівним займенником можуть сполучатися також суфікси *-енн(ий)*, *-езн(ий)*, *(отакенний)*, *отакезний*, які вказують на надмірно-збільшувану характеристику з деяким відтінком згрубілості і надають висловлюванню експресивного забарвлення: *«— Я ввіймав отакенного пічура! — хвалиться Олексик і розводить руками врізнобіч»* («Перець»).

З формально-граматичного боку досить близько прилягають до вказівних атрибутивні заперечні займенники *ніякий, нікотрий*, від яких за допомогою зменшено-пестливих суфіксів *-еньк(ий)*, *ісеньк(ий)*, *-ісіньк(ий)* досить легко утворюються демінутивні форми *ніякенький, нікотренький, ніякісенький, нікотрісінький, ніякісінький* та ін. Суфікси здрібності тут вказують на абсолютно повну відсутність ознаки в означуваних ними предметах, напр.: *«Щоб аніякісіньких тобі турбот не було»* (Остап Вишня).

Значний інтерес становить той факт, що здрібніло-пестливі форми можуть мати не лише окремі атрибутивні займенники, а й деякі займенники, співвідносні з іменниками, зокрема заперечні *ніхто, ніщо*. У більшості випадків такі демінутиви творять

² Матвіяс І. Г. Синтаксис займенників в українській мові. К., Вид-во АН УРСР, 1962, с. 65.

ться не від форми називного відмінка цих займенників, а від форми родового за допомогою суфіксів *-еньк(о)*, *-ісеньк(о)*, *-ісіньк(о)*: *нічогенько*, *нічогісенько*, *нікогісінько*, *нічогісінько*, в яких зберігається кінцевий звук *о*. Проте поширенішими є утворення із закінченням *-ий*: *нічогенький*, *анікогісінький*, *анікогісінький*. Приставний звук *а* — разом з суфіксами тут виконує функцію максимального підсилення заперечення ознаки.

Надзвичайно рідко вживані зменшено-пестливі утворення від називного відмінка займенників *ніхто*, *ніщо*, напр.: *«Це ти брехню провадиш, бо ніхтогісінько не чув і не бачив»* (Словник Б. Грінченка, II, 567).

Суфікси суб'єктивної оцінки в складі заперечних займенників, що співвідносні з іменниками, служать переважно для підкреслення абсолютно повної відсутності предмета як суб'єкта або об'єкта дії: *«Нема анікогісінько. Нема»* (Т. Шевченко). *«Ет! Ви тільки хвалитесь... Тридцять літ шукаєте грошей, а нічогісенько не знайшли»* (І. Карпенко-Карий).

Для більшого підсилення заперечення, для створення колориту ліричності демінутивна форма заперечного займенника може входити до складу тавтологічного сполучення: *«Нікого-нікогісінько не було в бабусі»* (Остап Вишня).

Отже, зменшено-пестливими суфіксами в сфері займенників далеко не вичерпуються відтінки, які виражаються ними.

Суфікси суб'єктивної оцінки наявні і в складі числівників сучасної української мови. Особливо легко поєднуються зменшено-пестливі суфікси із збірними числівниками, оскільки вони більш предметні ніж власне кількісні. Особливого поширення набули в українській мові демінутивні утворення з суфіксом *-к(о)*, наприклад: *двійко (двойко)*, *обійко (обойко)*, *трійко (тройко)*, *четвірко*, *п'ятірко*, *шестірко*, *семірко*, *дев'ятірко*, *дев'ятнадцятірко*, *двадцятірко* та ін.

Такі здрібніло-пестливі форми мають розмовний характер і широко представлені в мові художньої літератури. Поєднуючись із числівниковою основою, суфікси здрібності вносять лише відтінок пестливості, напр.: *«Нас тільки двійко в світі»* (Марко Вовчок). *«Хлопець і дівчинка, об ой ко як з воску вилились у матір»* (Нар. тв.). *«У землянці коло вікна сиділо трійко дітей — старша дівчинка і двоє хлопчиків»* (С. Васильченко). *«Вони четвірко їх мали: три дівчинки, як зорі ходили, і хлопчик»* (А. Свидницький). *«Там, де мається яких п'ятірко-шестірко овежат, так кожна краплина молока на обрахунку — де вже там робити баранчики»* (Г. Хоткевич).

Надто рідко сполучаються із збірними числівниками суфікси *-ечк(о)*, *-еченьк(о)*, *-ічк(о)*, *-очк(о)*, які в таких утвореннях виражають лише суб'єктивне ставлення мовця до кількості предметів у їх сукупності без вираження супровідних відтінків зменшеності, напр.: *двоєчко*, *троєчко*, *обоєченько*, *двоєченько*, *обоїч-*

ко, трійчко, п'ятірочко, четвірочко, шестірочко. Більшість їх властива просторіччю і діалектам, лише окремі демінутивні форми зустрічаються в мові художньої літератури та народнопоетичної творчості: «— От десь горе: ми ще самі, двоєчко нас, а то борони боже, сім'я велика, діточки дрібні, пишцать з голоду, а тут ні крихточки» (М. Коцюбинський). «Промов, серце, словечко, як ми любилися двоєчко» (Нар. тв.).

Здрібніло-пестливі форми збірних числівників поширені на всій мовній території України. І навряд чи можна погодитись з думкою К. М. Мізіної, що ці форми вживають лише письменники, які є виходцями з Полтавщини, Київщини і Поділля³. Наявний фактичний матеріал показує, що збірні числівники з пестливою суфіксацією засвідчуються і в мові творів письменників — уродженців Західної України, напр.: «І їх лиш тільки двійко було» (Ю. Федькович). «Найшлося було троїко та й аді так, ек вінком змів» (М. Черемшина) та ін. Більше того, від таких демінутивних форм у мові західноукраїнських письменників наявні прислівникові утворення, напр.: «Ходять звичайно Ілько з Юрком в двійку» (П. Козланюк).

Не можна беззастережно погодитись також з твердженням тих дослідників, які вважають, що пестливі форми збірних числівників є новотворами української національної мови⁴. Такі форми, як *двійко*, *обойко*, *троїко* могли існувати і в давньоруській мові. Вони, на нашу думку, не засвідчуються в писемних пам'ятках в зв'язку з їхнім усномовним характером та стилістичною обмеженістю тодішньої літературної мови. Демінутивні ж форми типу *п'ятірко*, *шестірочко* та ін., безумовно, виникли в українській національній мові.

Потребує також деякого уточнення питання про невідмінюваність пестливих форм збірних числівників. Словники, що виїшли друком за радянського часу, до таких демінутивних форм подають позначку «невідмінюване», крім того, про незмінюваність цих слів принагідно зазначається і в деяких мовознавчих працях⁵. Проте факти розмовної мови, ілюстративний матеріал «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка та приклади з мови художньої літератури показують, що зменшено-пестливі форми збірних числівників ще не втратили остаточно здатність відмінюватись, напр.: «По шестірку дали — Дали по шість штук» (Словник Б. Грінченка, IV, 493). «Нема і двадцятірка а індичат» (Словник Б. Грінченка, I, 360). «І Микиті почувилося, що йому ніколи не слід думати про Катрю, забуваючи про свою з двійком чаєнят, які нічого не бачили в спокійно-му сні» (М. Рудь).

³ Див.: Мізіна К. М. Названа праця, с. 237.

⁴ Див.: Безпалько О. П. та ін. Історична граматика української мови. К., 1962, с. 313.

⁵ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960, с. 247.

Отже, без аналізу достатньої кількості фактичного матеріалу, дібраного з різних мовних стилів та фольклору, без детального вивчення словозмінного функціонування пестливих форм збірних числівників у розмовно-побутовій мові та діалектах не можна, на наш погляд, категорично твердити про їхню незмінюваність. Безумовно, пестливі форми збірних числівників виявляють тенденцію до втрати відмінювання, але це не дає підстав повністю стверджувати про неможливість їх змінюватись за відмінками. Надто відчутна «субстанціональність» у збірних числівниках спричиняє до того, що їхні пестливі форми за аналогією до іменників і емоційно-нейтральних числівників виявляють схильність до відмінювання.

Досить обмеженою є суфіксація суб'єктивної оцінки в інших групах числівників.

Від власне кількісного числівника один за допомогою суфіксів *-еньк(ий)*, *-есеньк(ий)*, *-ісіньк(ий)* утворюються пестливі форми *оденький, однесенький, однісінький*. Такі демінутивні утворення виступають переважно в ролі займенникових прикметників і залежно від контексту можуть мати різні значення з відтінком пестливості, напр.: *«І Йосипа твого не стало. А ти, як палець той, осталась одна-однісінька»* (Т. Шевченко) (відповідає значенню «сама-самісінька»).

Зрідка пестлива форма цього числівника може мати значення обмежувально-видільної частки: *«Один-бо він у мене, однісінький»*.

У розмовно-побутовій мові можливі здрібніло-пестливі утворення і від деяких порядкових числівників, напр.: *першенький, третінький, четвертенький* та ін.

«Першенького сина не дочекалась з війни» (Із живих уст). Утворенню пестливих форм порядкових числівників сприяє те, що вони набувають якісно-порядкового значення і наближаються до прикметників, яким властива категорія суб'єктивної оцінки.

Суфіксація суб'єктивної оцінки характерна і окремим неозначено-кількісним числівникам. Пестливі форми від них утворюються переважно за допомогою суфікса *-еньк(о)*: *багатенько, чималенько*. *«Багатенько буряків начистила моя сусідка»* (Із живих уст). *«Завітало до Івана Петровича гостей чималенько»* (Остап Вишня).

Входячи до складу фразоутворень (*багатенько буряків, чималенько гостей*), демінутивні форми неозначено-кількісних числівників не лише підсилюють кількісне виявлення предметів, а й створюють пестливий тон мовлення.

Аналізовані демінутивні форми всіх груп числівників мають чисто емоційне значення, лише в поодиноких випадках воно може супроводжуватися незначними семантичними відтінками.

Отже, досліджуваний фактичний матеріал дає підстави стверджувати, що в українській мові наявні різноманітні демінутив-

ні форми займенників і числівників, які вживаються переважно в розмовній мові і мають невимушений побутовий характер.

Суфіксація суб'єктивної оцінки в сфері окремих розрядів займенників приводить до того, що здрібнілі форми набувають нових семантичних відтінків, інколи займенники з цими суфіксами втрачають своє первинне значення, виконують функції, невластиві займенникам, служать специфічними підсилювальними засобами і в деяких випадках виходять за межі цієї частини мови. Емоційне забарвлення в таких демінутивних формах хоч і послаблюється, проте повністю не зникає.

Суфікси суб'єктивної оцінки в складі числівників надають переважно відтінок пестливості, не змінюють основної семантики слова і лише вносять значення експресивного характеру.

Доц. СИРОТИНА В. О.
(Київський університет)

ПОНЯТТЯ «СИМВОЛ» У ЛІНГВІСТИЧНОМУ АСПЕКТІ

Багато термінів, пов'язаних з образною реалізацією слова в тексті (троп, метафора, метонімія, переносне значення слова та ін.), відзначаються і в лінгвістиці, і в літературознавстві надзвичайно широким, недостатньо визначеним змістом. До таких термінів можна віднести і «символ», а також ряд інших, так чи інакше пов'язаних з ним: словесний символ, словесний символічний образ, слово-символ, символічне вживання слова, символічне значення слова, переносно-символічне значення та ін.

У зв'язку з цим виникає потреба визначити, що являє собою слово-символ у лінгвістичному плані.

Термін «символ» звичайно застосовують по відношенню до слова мови; яке виступає умовним знаком іншого слова-найменування, своєрідним умовним перейменуванням поняття, означуваного в мові іншим словом. Так, слово *сонце* може виступати як символ «розуму», «життя», *бура* — як символ «революційної боротьби», *гроза* — як символ «війни», *вогонь* — «кохання», *змія* — «підступності» або «мудрості», *червоний* — «революції», *чорний* — «печалі» і т. п. Між словом-символом (*сонце*) і словом-найменуванням предмета (*розум*) встановлюються відношення тотожності.

У повному збігу функцій означуваного і означаючого (назви предмета і символа) багато дослідників вбачають схожість з міфом, на основі якого символ нерідко й виростає¹.

Використання слова в символічній функції створює в мові можливість подвійного означення деяких явищ, властивостей, предметів дійсності: шляхом звичайної номінації і шляхом символічного вживання інших слів (напр., пряме найменування — *розум* і символічне вживання слова *сонце* у значенні «розум»).

Прагнучи до точного термінологічного використання іншого надто загального й розпливчастого терміна «перенос»², О. Т. Черкасова вважає виправданим його застосування лише

¹ Черкасова Е. Т. Опыт лингвистической интерпретации тропов (метафора). — «Вопросы языкознания», 1968, № 2; Гей Н. К. Искусство слова. М., «Наука», 1967; Лосев А. Ф. Логика символа. — У зб. «Контекст 1972. Литературно-теоретические исследования». М., «Наука», 1973.

² Див., напр.: Звегинцев В. А. Семасиология. МГУ, 1957, с. 221.

до умовних найменувань, у тому числі й до символічного вживання слова (поряд з евфемізмами та арго), тобто по відношенню до «використання старих слів для умовного перейменування предметів і явищ, що вже мають своє ім'я»³.

Але слід відзначити, що хоч мовні факти, про які йдеться, й мають вказану автором загальну ознаку, сама ця ознака виявляється в них не однаково. По суті чисто умовним найменуванням є лише арготизм. Евфемізм, а тим більше слово-символ ставити собою пабагато складніше явище.

Говорячи про символ як умовний знак, ми фіксуємо увагу лише на одному боці явища — на співвідношенні певного слова-найменування і його вторинного символічного позначення, семантична структура самого слова-символу випадає з поля зору.

Але в мові як символ виступає не просто беззмістовний знак, а повноцінне слово мови, що має своє лексичне значення. Це слово, крім свого прямого номінативного значення та ряду похідних «переносних», які розвиваються на основі власне мовного характеру, виступаючи як символ і співвідносячись додатково з «об'єктом символу» (О. О. Потебня), набуває нового змісту, нового «значення». У лінгвістичній літературі по відношенню до останнього вживають термін «символічне значення слова» (у плані прийнятих лінгвістичних позначень елементів семантичної структури слова — похідне значення, переносне значення, метафоричне значення та ін.), але не слід забувати, що це «значення» своєрідне, бо в мові тут відбито позамовні закономірності, і слово-символ зв'язане з предметом не прямо й безпосередньо, а асоціативно, через інше слово, номінативне значення якого безпосередньо спрямоване на об'єктивну дійсність (в цьому можна вбачати певну подібність символічних значень до експресивно-синонімічних⁴).

Між «символічним значенням» слова та його прямим номінативним лексичним значенням немає власне мовних відношень, перше не вмотивоване внутрішньою семантичною перебудовою слова, що виступає у символічній функції, і не спирається на зміни його лексичних зв'язків, хоч за певних умов слово-символ, виступаючи «заміщенням» іншого слова-найменування, може виступати в його контекстному оточенні (напр.: «незламна дружба серпа і молота»). Твердження деяких дослідників про те, що символічне значення зв'язане з прямим так само, як і метафоричне, суперечить мовним фактам⁵.

³ Черкасова О. Т. Названа праця. Іншу спробу уточнення терміна «переносне значення слова» знаходимо у К. А. Аллендорф в праці «Значение и изменение значений слова». — «Ученые записки МГПИИЯ». Т. 32, 1965.

⁴ Див.: Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова. — «Вопросы языкознания», 1953, № 5.

⁵ Відмінність слова-символу і метафори саме в характері їх співвідношення з прямим значенням. У поезії нерідко символічне вживання виникає на основі образного в результаті звільнення слова від типових для переносно-метафоричного значення оновлених лексичних зв'язків.

Слово-символ, функціонуючи в мові, не втрачає свого прямого значення, воно різною мірою завжди виступає в тексті — про це свідчить зокрема збереження ним своїх звичних лексико-синтаксичних зв'язків. Твердження О. Т. Черкасової про відсутність другого плану значення у слові-символі⁶ правильне, якщо мати на увазі тільки двоплановість, характерну для метафоричного значення слова.

Слово-символ у мові двопланове, воно є немовби своєрідною формулою-фіксацією складних взаємовідношень двох різних за своєю природою і протиставлених за рядом характерних рис — прямого, номінативного лексичного значення слова і символічного. Перше, як правило, конкретне, вузьке, друге — ширше, абстрактне, узагальнене; перше — експліцитне, спирається на певні лексичні зв'язки, друге — імпліцитне, для його розуміння потрібен не аналіз мовних факторів, а просто знання змісту символу або його «розгадка» на основі контекстних зв'язків. Величина і характер опорного контексту можуть бути різні: одні слова-символи порівняно незалежні, зв'язок між знаком і означуваним в них загальноприйнятій, інші вимагають широкого пояснення.

У художній літературі в двоїстій внутрішній структурі слова-символу знаходить опору різний характер символічної образності. У творах письменників-реалістів слово зберігає своє пряме предметне значення, входить повноправним елементом в зображення навколишнього світу, символічне значення виступає другим планом, нашаровується на пряме, але обидва вони — художньо вагомі і значущі. Символічне значення більш абстрактне у порівнянні з номінативним, але воно, як і предметне значення, співвіднесене з дійсністю, відбиває реальні властивості речей і є засобом пізнання світу. Асоціації, що ведуть до створення образу-символу, природні, ясні, глибоко художньо вмотивовані. Такий символ активно входить у процес художнього узагальнення, йому належить важлива роль в організації підтексту, семантичної багатомірності розповіді. Взаємодія конкретного прямого значення і більш абстрактного символічного допомагає письменникові вільно переходити від змалювання предметного світу в сферу ідей, філософських узагальнень, соціальних оцінок.

Але природа символу містить у собі не тільки можливість збагачення слова, а й небезпеку перетворення його в пустий знак абстрактного змісту — у цих випадках предметне значення слова-символу стирається, відсувається на другий план, повністю поступається місцем умовному, символічному. Історії літератури відомі такі поетичні системи, в яких символ має зверхність, витісняє «предметний» образ. Втрата опори тексту на пряме значення слова призводить до посилення абстрактності символу, до затемнення вмотивованості символічного значення. Відрив сим-

⁶ Черкасова О. Т. Названа праця, с. 31.

воліки від дійсності, потяг до чистої абстракції характерні для різних сучасних модерністських течій.

Деякі дослідники стилістики художньої мови, даючи визначення символічного значення слова, не враховують цих протилежних можливостей функціонування слова-символу. Вони підкреслюють, наприклад, що слово-символ фіксує вищий ступінь концентрації образності, що йому притаманна висока узагальнююча, типізуюча сила, надзвичайна експресія; що символічне значення обов'язково спирається на широкий контекст, формується на основі додаткових обертонів смислу в слові, що воно, як і естетичне значення⁷, не може бути чітко сформульоване. Ці характеристики прийнятні по відношенню до символічних образів у певних поетичних системах, але вони не повинні відноситись до символічного значення взагалі: символ може бути і схематичний, і бідний, і однозначно визначений, позбавлений експресії.

У звичайній розмовній мові слово як чистий символ вживають досить обмежено. «Хоч символічна функція завжди наявна у мовному найменуванні, але, як правило, в прихованому стані,— писав В. Матезіус,— виразне проявлення її обумовлене лише потребою надати висловленню особливої виразності. Подібна потреба характерна для поетів, що й призводить до частішого й інтенсивнішого використання ними символічних елементів слів»⁸.

Незважаючи на це, саме усвідомлення в слові символічної значущості не байдуже для його життя в мові — воно впливає і на розвиток внутрішньої семантичної структури слова, і на характер його вживання в мові. Утворення переносно-метафоричних значень нерідко обумовлюється саме символічним переосмисленням слова (напр., сонце — «джерело життя, щастя і т. д. для кого, чого-небудь»), причому в ряді випадків ця залежність більш наочно може проявлятися в похідних словах (сонячний — «радісний, світлий»). Така основа утворення багатьох переносно-характеристичних синтаксично обумовлених значень (*змія, лис, осел* тощо). Дослідження цього шляху збагачення словникового складу ні в українській, ні в російській мовах ще не провадилось.

Символіка мотивує використання слів у стійких фразеологізованих порівняннях типу: (*товстий*), як бочка; (*білий*), як сніг; (*упертий*), як осел; (*тонкий*), як жердина та ін.⁹

Мовна символіка не є чимось усталеним, це явище історично мінливе. Символічного значення можуть набувати слова, які

⁷ Про естетичне значення слова див.: Ларин Б. А. О разновидностях художественной речи (Семантические этюды).— У кн.: «Эстетика слова и язык писателя». Л., «Худ. литература», 1974.

⁸ Матезіус В. Язык и стиль.— 36. «Пражский лингвистический кружок». М., «Прогресс», 1967, с. 456.

⁹ Див.: Матезіус В. Названа праця, с. 455.

раніше його не мали, і навпаки, слово може втратити свій символічний ореол. Відбувається і внутрішня ідеологічна перебудова слова-символу¹⁰.

Кожна національна мова має свою специфіку у створенні образної символіки — і в самому доборі слів, що мають символічне значення, і в характері самих значень, і в джерелах поповнення мовної символіки; велику роль при цьому відіграють усталені системні співвідношення і протиставлення між словами-поняттями¹¹.

Образна символіка національної мови не може не впливати в тій чи іншій мірі на вживання слова в художньому тексті. Загальна стилістика художньої мови і опис індивідуальних стилів, авторських семантико-стилістичних систем не може обійтись без глибокого вивчення символічної образності загальнонародної мови. «Кожне слово — особливий мікросвіт, вивчати таємниці якого не тільки необхідно і повчально, але й дуже цікаво», — писав Ф. П. Філін¹². Дослідження символічного значення слова — частина цієї захоплюючої роботи.

Доц. БЛИК О. П.
(Київський педінститут)

КОНСТРУКЦІЇ ІЗ ЗАЙМЕННИКАМИ ЙОГО, ІІ, ІХ І ІХНІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Увага до питань мовної культури в республіках Радянського Союзу визначається всією програмою будівництва комуністичного суспільства, впливає з характеру самого суспільно-економічного ладу. Ця увага реалізується рядом заходів, здійснюваних у країні, і насамперед змістом і обсягом шкільного та вузівського навчання.

Введення курсу практичної стилістики в школах і вузах є одним із таких заходів, які передбачають якісні зміни у мовній підготовці майбутніх будівників комунізму. Специфіка та новизна такого курсу викликають великий інтерес до нього як у практиків, так і теоретиків мови. Не дивно, що останнім часом з'являється у періодиці та окремими виданнями багатомі-

¹⁰ Ряд прикладів подібних змін у словах-символах після Жовтня див. у кн.: «Русский язык и советское общество. Лексика современного русского литературного языка». М., «Наука», 1968, с. 116—118.

¹¹ Див.: Абаев В. И. Полятие идеосемантики. У кн. «Язык и мышление». Т. XI, М.—Л., Изд-во АН СССР. 1948, с. 20—21.

¹² Филин Ф. П. О некоторых философских вопросах языкознания. — У зб. «Ленинизм и теоретические проблемы языкознания». М., «Наука», 1970, с. 15.

них рекомендацій і допоміжних матеріалів прикладного характеру.

Важливим засобом збагачення української мови є синтаксичні варіанти (паралелі) і синтаксичні синоніми.

Під синтаксичними варіантами у мовознавчій літературі прийнято розуміти такі конструкції, які, передаючи однорідні відношення і зв'язки реальної дійсності, не набувають стильових ознак: *зупинитися коло хати, зупинитися біля хати.*

Під синтаксичними синонімами розуміють конструкції, які передаючи однорідні відношення і зв'язки явищ реальної дійсності, мають яскраво виражені стильові ознаки: *в ту пору, о тій порі; до серця, к серцю; у тисяча дев'ятсот сімдесят четвертому році, тисяча дев'ятсот сімдесят четвертого року та ін.*

Серед синтаксичних варіантів (паралелей) і синтаксичних синонімів значне місце в українській мові посідають займенникові конструкції,— деякі з них і стали предметом нашої уваги.

Для дослідження нами взято синтаксичні конструкції з морфологічним вираженням **його, її, їх, їхні**, які за семантико-синтаксичною функцією доцільно об'єднати у дві групи, перша — конструкції із займенниками **його, її**; і друга — конструкції із займенниками **їх, їхні**.

Ми мали на меті простежити за функціонуванням конструкцій із займенниками **його, її; їх, їхній** в українській літературній мові; з'ясувати, наскільки широко в різних функціональних стилях побутують такі конструкції, чи надається частотна перевага в тому чи іншому стилі якійсь із досліджуваних конструкцій і якій саме; варіантними чи синонімічними є аналізовані конструкції в українській літературній мові; якщо такі конструкції є синонімічними, то розкрити їх стилістичну визначеність. Вивчення цього окремого питання є одним із моментів серед тих, що сприятимуть підвищенню мовної культури учнів середньої школи та студентів вузів зокрема.

Для розгляду залучені розмовний, художній, публіцистичний, епістолярний, науковий, діловий стилі української літературної мови в усному і писемному їх вжитку.

Усне розмовне літературне мовлення фіксувалося в графічних записах у 143 населених пунктах переважно Полтавського і Київського говірного ареалів. Записи велися у різних життєвих ситуаціях: на лекціях, зборах, у тролейбусах, на вулиці і т. д. Художній та публіцистичний стилі представляли художні твори, публіцистичні праці М. Рильського, А. Малишка, П. Тичини, О. Гончара, О. Корнійчука, М. Стельмаха та ін. Науковий стиль аналізувався на матеріалі праць, що вийшли у видавництвах «Наукова думка», «Вища школа», «Веселка», «Молодь» та ін.

Дослідивши особливості вживання і синтаксичну функцію займенникових конструкцій з формами **його, її, їх** у літературно-усному і літературно-писемному розмовному, художньому, публіцистичному, епістолярному, науковому, діловому стилях.

констатуємо велику частотність таких конструкцій при деякій однаковості синтаксичної функції кожної із зазначених форм: у нахідному відмінку займенникові форми *його*, *її*, *їх* виступають як додатки із значенням істоти чи неістоти, що розкривається в контексті, з конкретної ситуації. «Добре став робити наш голова. І люди стали більше *його* цінити» (З живих уст, Полтавщина). «Бачили *їх* сьогодні чи ні?» (З живих уст, Київщина). «Тепер, коли не підкоротили голову, нема чого ремствувати, що твоє щастя десь завалалося, шукай і твори *його* в своєму ж спаленому селі, дарма що руки твої ще прикіпіли до костурів» (М. Стельмах). «І ранкові, і вечірні дороги завжди хвилювали Степаниду, як хвилювали *її* досвітні й вечірні зорі, як хвилювала сиза світанка і рожева вечірня роса» (М. Стельмах).

Ширшими є синтаксичні функції розглядуваних займенникових форм у родовому відмінку: це атрибутивна функція — означення із значенням присвійності — і функція об'єкта: «Жінка рвучко підводить голову, прощається з мовчазними нахололими дзвонами, прощається з руїнами школи, де зіщуленою пташиною колісь пробіг рік *її* молодості, і зажуреним поглядом дивиться вдалину, придивляється, як перламутровий ранок, червоніючи од напруги, викочує з-під краю землі підтуманене сонце» (М. Стельмах). «Читаючи драматичні поеми Лесі Українки чи *її* ж «Камінного господаря», раз у раз чуєш ніби відгук сталевих і оксамитових воднораз ямбів Пушкіна, відгук *його* маленьких трагедій» (М. Рильський). «У Києві які тепер будинки. *Їх* висота, форма просто око радують» (З живих уст, Київщина).

На стилістичному рівні конструкції із займенниками *його*, *її*, функції додатка (*підійти до нього*) і функції означення (*його праця*, *її книга*) не мають серед досліджуваних конструкцій ні синтаксичних варіантів (паралелей), ні синтаксичних синонімів. Існування конструкцій з одними і тими ж займенниками в атрибутивній і об'єктній функції не створює у мові зайвого паралелізму, не викликає двозначності речення. Чіткому розмежуванню змісту сприяють такі мовні засоби, як поява приставного *н* в займенниках, що виступають у функції додатка, і відсутність такого фонетичного явища в займенниках з атрибутивною функцією, як порядок слів: займенники у функції означення виступають, як правило, перед означуваними іменниками, займенники у функції додатка — після дієслів. Наприклад: «Перед нами і за нами лежала незагоєна, з повторними слідами війни дорога до матері, до його дитинства, до його майбутнього, до життя, що так химерно склалося в *нього*» (М. Стельмах). «Одначе у своїй справі Сергій віртуоз, один з наших найкращих молодих операторів, і з *його* професійним вмінням не можуть не рахуватись» (О. Гончар). «Зненавида до штампі, жага пошуку, своєчасне невдоволення собою — це в *ньому* є, і хіба ж за це не варто людині дещо прощати?» (О. Гончар). «Манера *його*

мені до душі» (О. Гончар). «Спить мій колега мало, а обличчя проте, ніби запухле, щось є совине в його круглих, дитинно ясних очах» (О. Гончар).

Конструкції із займенниками їх, їхні в атрибутивній функції на стилістичному рівні вимагають детальнішого вивчення. На укова література, зокрема посібники з курсу сучасної української літературної мови, сучасні словники по-різному висвітлюють смисл і функцію займенників їх, їхній у сучасній українській мові. Так, у праці «Сучасна українська літературна мова» наголошується на тісному зв'язку між групою особових і присвійних займенників і, ніби принагідно, відзначається, що для «вираження належності третій особі, коли вона не є підметом у реченні, вживається форма родового відмінка анафоричного займенника його, її, їх (також їхній)»¹.

У парадигматиці присвійних займенників їхній не подається².

Аналогічно до «Сучасної української літературної мови» подає відомості про присвійні займенники шкільний підручник³, у якому, хоч і не подається парадигматика займенника їхній, проте пропонується в завданні вправи провідміняти усно словосполучення їхнє завдання.

У курсі «Сучасної української літературної мови» зазначається, що «для позначення приналежності предмета третій особі вживається форма родового відмінка особово-вказівного займенника із значенням присвійного (його, її, їх)»⁴.

Не зовсім чітко висвітлення функції займенників їх, їхній знаходимо в сучасних словниках. Порівняймо:

1. «Українсько-російський словник»⁵:

Іх (род. і вин. п. мн. ч. от він, вона, воно) их; їхній разг. ихний [У їхній стороні й зимою сонце (Леся Українка)].

2. «Російсько-український словник»⁶.

их мест 1. (род. и вин. п. от «они») их;

2. (притяжательное) їхній, их

Ихний прост. см. их 2.

3. «Словник української мови»⁷.

Їхній, я, є займ. присв. Належний їм. По їхніх очах неначе було знати, що вони все знають (Нечуй-Левицький).

Спостерігаючи за вживанням конструкцій з їх, їхній у атрибутивній функції в літературно-усному і літературно-писемному

¹ «Сучасна українська літературна мова». К., «Наукова думка», 1969, с. 270.

² Там же, с. 278.

³ Див.: Блик О. П., Кулик Б. М. Українська мова. К., «Радянська школа», 1974, с. 212, 213.

⁴ Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. К., «Вища школа», 1972, с. 296.

⁵ «Українсько-російський словник». Т. 2, К., Вид-во АН УРСР, с. 297.

⁶ «Русско-украинский словарь». Т. 1, К., «Наукова думка», 1968, с. 328.

⁷ «Словник української мови». Т. 4, К., «Наукова думка», 1973, с. 61.

мовленні, відзначаємо вживання обох конструкцій, але при значній перевазі конструкцій із займенником їхній.

Застосовуючи в своєму дослідженні статистичний метод, констатуємо, що з двох тисяч двохсот восьми інформаторів лише 510 вживають форму їх, одна тисяча шістсот дев'яносто вісім вживають форму їхній.

Як бачимо, конструкції з їхній надається частотна перевага в усному розмовному мовленні. Ці конструкції органічно входять у побудову усного розмовного стилю.

Слід відзначити, що найбільш вживаними конструкції з їх є у мові вчителів, переважно філологів за професією (із 417 службовців, серед яких 317 вчителів, 196 вживають форму з їх (їх будинок, їх робота) і 121 — форму з їхній (їхній будинок, їхнє господарство, їхні турботи). Це пояснюється, на нашу думку, тим, що саме в мові вчителів частіше простежуються традиційні мовні звороти, оскільки вони належать до осіб, які використовують мову професійно. Подібну особливість мови вчителів спостерігав і П. С. Дудик; про це він говорить у монографії «Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення» (К., «Наукова думка», 1973, с. 11). Але П. С. Дудик спостерігав однакові мовні риси і в журналістів, редакторів. За нашими спостереженнями, журналісти, редактори надають перевагу конструкціям з їхній.

Відомо, що різні мовні стилі використовують у загальному одні і ті ж засоби вираження; одні і ті ж елементи у різних мовних стилях знаходяться в різному співвідношенні, по-різному групуються, і ця своєрідна система співвідносного використання елементів мови і характеризує той чи інший стиль.

Спостереження над використанням досліджуваних конструкцій у художньому стилі свідчать, що конструкції з їх, їхній у цьому стилі існують як синтаксичні синоніми. Обидві конструкції в художньому стилі цілком активні і природні. Порівняймо:

Взялись чебрецем могили, де зорі цвітуть загарні,
Лежать комуністи в полі, мої побратими вірні;
Їх очі — у наших зорі, серця їх — у наших, знаю,
Вишневі сади із Волги послалися до Дунаю.
І ленінська правда світить, пеначе маяк у тучі,
Брати мої, комуністи, орли мої невиспучі!

(А. Малишко)

«Хлопці як хлопці, живуть своїм розписом, тренуються на місцевому стадіоні, готуючись до весняних баталій, але для Сергія їхні м'ячі стають здебільшого каменем, на якому він вигострує свої парадокси» (О. Гончар).

«— Діду, ви — кіно! — сміються жінки, і нам аж тут, біля моря, той сміх їхній чути» (О. Гончар).

«Десь біля афінської тумби Сергій випадково почув сьогодні їхню розмову про новий фільм, думки хлопців, дивним чином збіглися з його власними» (О. Гончар).

«От і зник десь гень за обрієм образ матері, а над обрієм нову творилися нові матеріки, і нові вони обмивали їхні беріги» (М. Стельмах).

У публіцистичному стилі спостерігаються конструкції з обома компонентами — їх і їхній, хоч за частотою вживання перевага надається конструкціям з їх. Для прикладу ми взяли ряд праць публіцистичного стилю.

Так у статті М. Рильського «Вшир і вглиб» (була надрукована спочатку в газеті «Літературна Україна», а потім увійшла до збірки «Вечірні розмови») в атрибутивній функції тричі вжито конструкцію з їх і двічі — з їхній.

В інших публіцистичних статтях М. Рильського спостерігаємо, що письменник все ж надає перевагу конструкціям з їх. Типовими у цьому плані є такі речення: «Слово й мелодія — два крила одного птаха, і лише однотайним їх змахом підіймається співак па осяйну верховину краси» (М. Рильський).

Приблизно таке ж частотне співвідношення конструкцій із займенниками їх, їхній спостерігається, наприклад, у друкованих працях публіцистичного характеру, що виходять останнім часом у видавництвах «Наукова думка» (Днів, наприклад: Тарасюк М. М. Проти націоналістичних фальсифікацій української мови. К., «Наукова думка», 1973): «Брошура спрямована проти вигадок українських буржуазних націоналістів у сфері мовознавства. Викриваються їхні ідеологічні позиції, прийоми буржуазної пропаганди, наводяться дійсні факти, що свідчать про дальший розвиток української мови та успіхи українського радянського мовознавства».

Таке ж співвідношення конструкцій з їх, їхній спостерігаємо в інших авторів: «Твір «Тисяча вікон і один журавель» познайомить читачів з робітниками-будівельниками та їхньою працею, а в оповіданнях ідеться про життя сучасних школярів. (Анотація до кн. Л. Письменної «Скарб вовчої криниці», К., «Веселка», 1971).

«Не випадково однією з головних героїв ранньої повісті «Скарб Вовчої криниці» є шибенкувата, але така симпатична сибірячка Томка, і не випадкова її дружба з українськими школярами Славиком, Костем, Сергійком та іншими. То є продовженням дружби їхніх батьків, скріпленою кров'ю в бою проти фашизму, то є наша давня і добра традиція, то є саме життя» (Пархоменко Олександр. З любов'ю до дітей. Вступна стаття до кн. Лариси Письменної «Скарб Вовчої криниці»).

«Діти вчаться у дорослих, наслідують їх приклад» (Там же).

Конструкції з їхній вживається в епістолярному стилі: «Ми до класиків тільки звертаємось, але ніяк не вертаємось. Ми у класиків запозичаємо, але ніяк їхніми словами не кінчаємо» (Тичина П. Квітни, мово наша рідна. К., «Наукова думка», 1971).

Функція мови в науковому стилі визначає і діапазон функцій окремих мовних засобів, які в тій чи іншій мірі, в залежності від їх специфіки, виконують цю функцію.

Аналізуючи науковий стиль, лінгвісти В. В. Виноградов, Р. А. Будагов, В. Г. Адмоні та ін. відзначають особливості його викладу і мовні риси: наявність попереднього продумування, монологічний характер, відбірність, літературність; суворота відповідність усіх форм мовлення (слововживання, синтаксична будова) нормам національної літературної мови; прагнення до точності вираження думки без допомоги позамовних засобів; усунення «знижених» слів, тяжіння до традиційних деяких мовних засобів.

Для наукового стилю природними є конструкції із займенником їх: «В. І. Ленін і його соратники виробили марксистсько-ленінські теоретичні основи наукового і політичного розв'язання національного і мовного питань у соціалістичній державі, виробили програму і засоби боротьби за права націй, зокрема за їх право на рідну мову в умовах буржуазної держави, і програму розвитку націй, національно-мовного будівництва в державі соціалістичній» (Білодід І. К. Ленінська теорія національно-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві. К., «Наукова думка», 1969).

«Та інколи відчуваєш смуток, коли деякі поети аж із шкури геть пнуться, аби «досягти» якоїсь хитромудрої, на їх думку, «модерності»...

Ми з радістю слухаємо дзвінкий перегук братніх мов, їх голоси єднання та братання. Радісно нам вивчати ті мови, пізнавати їх мудрість і красу» (Тичина П. Квітни, мово наша рідна).

Конструкції із займенником їхній у науковому і діловому стилях, на які зрідка натрапляємо, сприймаються як ознака розмовного стилю. Такі конструкції є неприродними для стилів нейтральних. Порівняймо: «Казанська школа, як і Московська, не приєдналася до нігілістичної оцінки, даної деякими школами і окремими мовознавцями, результатів дослідження звукових змін німецькими молодогограматиками. Вона скористалася їхніми висновками не як догмами, а як відправними імпульсами до наших пошуків» (Удовиченко Г. М. Методичні розробки з курсу загального мовознавства).

«Представники Казанської мовознавчої школи, знаючи про нігілістичне ставлення окремих мовознавців, напрямків і цілих шкіл зарубіжних учених не тільки до звукової теорії молодогограматиків Лейпцігської школи, але й в цілому до порівняльно-історичного методу, дали свою наукову оцінку останньому. За їхніми переконаннями, він ще не вичерпав себе» (Там же).

Конструкції із займенниками їх, їхній в сучасній українській літературній мові є синонімічними, а не варіантними (паралельними).

ДО ПИТАННЯ ПРО АРХІТЕКТОНІКУ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ

Дослідження синтаксису художнього твору, як і дослідження синтаксису тексту, належного до будь-якого іншого стилю української мови, буде тільки тоді науково обґрунтованим і об'єктивним, коли спиратиметься на аналіз таких двох відмінних груп синтаксичних засобів мови, як засоби вираження зовнішньо-синтаксичних стосунків (як зазначає О. С. Мельничук, це «синтаксичне (більш спеціальне, ніж загально-семантичне) відношення речення до позначуваного ним моменту дійсності») ¹ і засоби вираження внутрішньо-синтаксичних стосунків, тобто тих формальних засобів, які вживаються для вираження різних типів внутрішніх зв'язків між компонентами неоднослівного речення.

Будь-який текст, щоб бути віднесеним до певного стилю мови, повинен мати відповідну впорядкованість обох планів — і плану змісту, і плану форми (терміни Л. Ельмслева ²).

Як свідчать дослідники, у різних стилях мови ця впорядкованість проявляється неоднаково: стосовно до наукового тексту тенденція до такого типу впорядкованості відзначає план змісту, стосовно до художнього — план вираження, «Засоби вираження (обов'язкові чи факультативні),— зазначає А. П. Коваль,— як правило, задані вченому, їх організація не є для нього творчим завданням. У відповідності з основною метою наукового опису він узгоджує дані досвіду, встановлює необхідні семантичні зв'язки між цими даними, інакше кажучи,— однозначно впорядковує план змісту» ³.

Художній текст займає серед ряду інших текстів дуже своєрідне і специфічне місце. Образно кажучи, усі компоненти змісту художнього тексту «задаються» письменникові самим життям, оточуючою його дійсністю, основне ж його творче завдання полягає не в нагромадженні елементів змісту, а в художній організації цих елементів. «Суворі впорядкованість виразових засобів, встановлення єдино можливого (в рамках даного стилю) зв'язку між одиницями плану вираження — ось що робить текст художнім»,— пише А. Я. Сиркін ⁴.

¹ Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. К., 1966, с. 48.

² Ельмслев Л. Прологомени к теории языка.— «Новое в лингвистике». Вып. I, М., 1960, с. 306.

³ Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту. К., 1970, с. 45.

⁴ Сиркін А. Я. Об отдельных чертах научного и художественного текстов. Труды по знаковым системам. Вып. II, М., с. 84.

Дослідник, порівнюючи науковий і художній тексти, робить такий висновок: «Властивість несуперечливості... є прямим наслідком... тенденції наукового тексту до необхідної семантичної впорядкованості, яка виключає будь-яке суперечливе тлумачення. Можливість такого суперечливого чи неоднозначного тлумачення в рамках системи понять даного наукового опису — свідчення його недосконалості. З другого боку, така неоднозначна інтерпретація зовсім не зменшує значимості художнього твору. Більше того, цілком зрозуміла як результат відсутності взаємодозвідності відповідності між одиницями планів вираження і змісту в художньому тексті і тісно пов'язана з його факультативною семантичною впорядкованістю, така можливість різних тлумачень значною мірою забезпечує життєвість, «актуальність» твору в суспільствах з різними системами уявлень»⁵.

Як бачимо, те саме явище плану вираження у творах, належних до різних стилів, може набувати неоднакових значень.

Важливість організації плану вираження для художнього тексту незаперечна; тому дослідження цієї організації й видається нам особливо доцільним. Ми маємо на увазі організацію плану вираження цілого тексту насамперед.

У художньому цілому звичайно наявні компоненти більш або менш виразні й визначальні в масі його експресивних засобів. На ці компоненти й припадає найбільша увага дослідників. Одним з таких компонентів художнього тексту є, як відомо, епітет. «Вивчення емоційно-суб'єктивної оцінки фактів на матеріалі прикметників,— пише І. Р. Гальперін,— уявляється особливо цікавим, оскільки суб'єктивне індивідуальне начало закладене в самому акті виділення певної ознаки з суми ознак, які складають даний предмет»⁶. Така думка базується на тому, що якість предмета усвідомлюється звичайно через призму індивідуально-емоційного світосприймання автора і тому тут авторське «начало» особливо увиразнюється. При цьому об'єктивні якості предмета можуть бути повністю витіснені суб'єктивно-емоційною авторською характеристикою. Вводячи у зображуване елемент емоційно-чуттєвого, автор, за словами іншого дослідника, «начебто стверджує і закріплює опосередковане відображення якості предмета, він начебто «нав'язує читачеві свою індивідуальність, свої сприймання і відчуття»⁷.

Проте такі компоненти художнього тексту, як епітет, повтор, антитеза та ін., якими б важливими вони не були самі по собі, набувають свого повного естетичного звучання, стають повноцін-

⁵ Сыркин А. Я. Об отдельных чертах научного и художественного текстов. Труды по знаковым системам. Вып. II. М., с. 84.

⁶ Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958, с. 117.

⁷ Разинкина Н. М. О некоторых элементах положительной эмоционально-субъективной оценки в стиле английской научной прозы XIX в.— «Научные доклады высшей школы. Филологические науки». 1964, № 2, с. 102.

ним засобом творення образів лише у межах значних за обсягом відрізків тексту, у фразі.

У самій синтаксично-інтонаційній структурі фрази опредмечується загальне світобачення письменника, основні властивості його мислення. Тому при аналізі мистецтва слова таким безплідним є уявлення про фразу як про просте «вираження», передачу думки; насправді ж створена письменником фраза є невід'ємним, єдино можливим буттям цієї художньої думки — буттям, в якому не можна, не руйнуючи так чи інакше самої думки, змінити жодного слова.

Твердження, що «речення значно більшою мірою є носієм стилю, ніж слово»⁸, підтримується багатьма видатними мовознавцями.

Свого часу Г. О. Винокур писав: «Для вивчення синтаксичної системи... уявляється абсолютно байдужим, який тип речення яким іншим змінюється в межах великих відрізків мовлення... Але якщо перед нами три побудови, з яких перша складається з одних простих речень, друга — з одних складних, а третя — з чергування простих і складних, то це не може не цікавити того, хто хоче побачити в мові письменника відбиття його внутрішнього світу...»⁹.

Таким чином, першорядної уваги в художньому стилі набуває питання стилістичної ролі синтаксичних одиниць як контексту, в якому проявляють себе інші одиниці художнього тексту, зокрема його словесні компоненти.

Розглядаючи місце слова в контексті, Р. О. Будагов писав: «Звичайно в підручниках контекст розуміють як фразу, в системі якої перебуває слово. Але це лише найпростіший випадок залежності слова від контексту. Дуже часто контекст-ситуація може захопити слово надовго, передбачаючи його значення протягом усього твору»¹⁰.

Здійснення комунікативної та естетичної функції слова поза контекстом у переважній більшості випадків неможливе, бо однозначність слова як комунікативної одиниці, а також його естетична функція, реалізується тільки в контексті — в конкретній мовній ситуації. З лінгвістичної точки зору контекст визначається як «сукупність формально фіксованих умов, за яких однозначно виявляється зміст якоїсь мовної одиниці (лексичної, граматичної та ін.); при цьому під однозначністю слід розуміти появу у заданих умовах тільки одного конкретного змісту мовної форми (наприклад, одного значення слова, одного значення граматичної форми та ін.)»¹¹.

⁸ Верли М. *Общее литературоведение*. М., 1957, с. 69.

⁹ Винокур Г. О. *Об изучении языка литературного произведения*. М., 1959, с. 241—242.

¹⁰ Будагов Р. А. *Очерки по языкознанию*. М., 1953, с. 14.

¹¹ Колшанский Г. В. *О природе контекста*. — «Вопросы языкознания», 1959, № 4, с. 47.

Таким чином, поняття «контекст» реалізується — в межах речення — як так званий «малий» контекст і в межах більших за речення — як так званий «великий контекст». У «великому контексті» особливо виразно проявляються функції мовно-стилістичних засобів, які у вітчизняній літературі відомі під назвою «архітектонічні функції виразових засобів». Термін цей (автор його проф. Е. Г. Різель) тлумачиться так: «...Він говорить про те, що мовно-стилістичні засоби беруть участь у архітектоніці, тобто в побудові конкретного висловлення, що вони сприяють створенню логічно і формально розчленованого цілого. Під архітектонічною функцією окремих виразових засобів ми розуміємо, таким чином, їх функцію у великому контексті закінченого мовлення»¹².

Питання архітектоніки і композиції художнього твору порізно ставляться і розв'язуються у нашому мовознавстві. Деякі дослідники¹³ не розрізняють цих понять, проте переважна більшість — користуються цими термінами саме з тим їх значенням, яке пропонується у цитованій вище праці: «Композиція — поняття ширше, ніж поняття «архітектоніка». Архітектоніка є лише одним з компонентів композиції. Під архітектонікою закінченого мовлення я розумію її поділ на складові частини, більш чи менш закінчені у смислового і формального відношеннях (так звані «архітектонічні одиниці»). В поезії ці складові частини називаються строфами, в художній прозі — абзацами, главами; але є й дрібніші архітектонічні одиниці, наприклад, закінчений діалог, закінчений опис природи і т. ін. всередині однієї глави, всередині однієї строфи.

До композиції ж мовного цілого відноситься, крім архітектоніки, і сам метод викладу, розгортання повідомлюваних фактів. У композицію художнього твору входить, крім архітектоніки, метод розгортання фабули, створення образів, характеристика дійових осіб та ін.

Архітектоніка будь-якого закінченого висловлення впливає з його композиції. Архітектоніка і композиція мовного цілого невіддільні один від одного. Однак, незважаючи на те, що вони взаємно обумовлюються, отожднювати їх не можна»¹⁴.

У цій, значній за обсягом, цитаті, автор її, проф. Різель, обґрунтовує «вододіл» між поняттями «архітектоніка» і «композиція», і ми, щоб зберегти усі ці аргументи, й дозволили собі таке широке цитування.

Нам здається, що виділення архітектонічних одиниць тексту буде якраз тим рівнем, на якому і повинні розглядатися явища

¹² Різель Э. Г. О так называемой архитектурной функции языковостилистических средств.— «Ученые записки 1-го МГПИИЯ». Т. X. 1956, с. 151.

¹³ Різель Е. Г. Названа праця, с. 152.

¹⁴ Там же.

мови художнього твору як матеріалу, яким послуговується цей вид мистецтва.

Питання композиції і самий процес творчості, конкретний його перебіг у того чи іншого письменника — компетенція літературознавства. Проте усі ці проблеми визначають добір і розташування мовно-стилістичних засобів, втілюються в них і, значною мірою, можуть бути простежені саме на цьому мовному матеріалі. Для прикладу розглянемо новели Стефанішка.

В. Стефанік виношував свою новелу майже до повної її завершеності, чув її, навіть промовляв уголос окремі фрагменти (оповідав близьким); записував письменник уже готову — виношену й обдуману, а головне — почуту ним річ, що не могло не позначитись на такій блискучій грані його таланту, як вміння відтворити усну стихію чи не єдиним способом передачі усїєї складності й багатоманітності глибокого внутрішнього життя своїх персонажів.

Ця особливість новел Стефаніка проявляється насамперед в архітектонічних одиницях тексту: в їх доборі, розташуванні, у їх наповненні лексичним матеріалом певного характеру.

Однією з найвиразніших особливостей архітектонічних одиниць новел В. Стефаніка є їх лаконізм, їх гранична небагатослівність, їх еліптичність, яка проявляється у пропуску цілого ряду проміжних, другорядних елементів викладу.

Архітектоніка новел В. Стефаніка за своїми якостями — насамперед за економічністю мовного матеріалу — наближається до архітектоніки драматичних творів, про які говорив О. Толстой: «В архітектоніці є канони і є закони — цього не треба змішувати. Канони — мир їхньому прахові. Закони архітектоніки, так само, як закони архітектури, виходять із глибокого вивчення матеріалу і завдань будівництва. Будівництво п'єси — архітектоніка — визначається тим, що глядач за дві з половиною години повинен сприйняти закінчену історію групи персонажів... Звідси закон: у п'єсі нічого випадкового»¹⁵. Останні слова можуть повною мірою бути застосовані до архітектоніки новел Стефаніка.

Система архітектонічних одиниць, визначальних для новел В. Стефаніка, складається, на нашу думку, з таких компонентів:

1. **Повтор мовних одиниць:** — насамперед як прояв авторської організації тексту (архітектонічні функції повтору проявляються насамперед у «великому» контексті, проте виконують і дуже важливу роль у «малому» контексті).

2. **Невласне пряма мова** — як засіб організації розповіді, як прийом висвітлення плану змісту через призму світоспри-

¹⁵ «Алексей Толстой о литературе». М., 1956, с. 240.

їмання героя твору (момент прихованого авторського втручання у розповідь)¹⁶.

3. **Монолог** — надзвичайно своєрідна у досліджуваних текстах архітектонічна одиниця, стилізована автором як «вибух» надзвичайно великої емоційно-експресивної сили у моменти кульмінаційного напруження психіки персонажів.

4. **Діалог** — архітектонічна одиниця тексту, яка синтаксично організовує його, надаючи йому риси вільної, невимушеної, спонтанної розмовної мови

5. **Мовна партія автора** (її зовнішне, фіксоване вираження надзвичайно лаконічне, проте позиція автора-оповідача неоднакова у досліджуваних текстах, а значить — неоднакова й архітектонічна роль авторських ремарок).

Ці одиниці видаються нам тими «ключами», якими можна відкрити творчу лабораторію такого визначного і своєрідного майстра слова, яким був В. Стефаник.

Ст. вихл. КОЛОКОЛОВА Л. І.
(Київський університет)

ДО ПИТАНЬ СТИЛІСТИЧНОЇ ОНОМАСТИКИ

Серед проблем стилістичної ономастики становить інтерес питання про функціонування у художній літературі антропонімів, омонімічних апелювативної лексики.

Дослідження власних імен, які увійшли у творчість письменників, необхідно розглядати на тлі історії їх утворення у мові й використання у мовленні, оскільки в літературній практиці майстри слова спираються на мовні і літературні традиції. Зіставлення авторського ономастикону з ономастикою мови і словниками літературних типів сприяє з'ясуванню ставлення письменника до ономастичного складу, виявленню вжитих оказіональних варіантів, визначенню загальних та індивідуальних принципів відбору й утворення власних імен.

Система українських прізвищ за засобами словотвору становить дуже строкату картину на відміну від російських, переважна більшість яких утворена за допомогою формантів **-ов**, **(-ев)**, **-ин**¹.

¹⁶ Можна погодитися з такою думкою Е. Г. Різелъ: «Неправильною здається прийнята в багатьох працях з синтаксису письменників реєстрація, в основу якої покладено поділ досліджуваного матеріалу на мову авторів і мову персонажів; при цьому випускається з поля зору невласне-пряма мова, яка вимагає, безумовно, подальшої, більш тонкої диференціації». («Об аспектах анализа словесной ткани художественного произведения». — «Научные доклады высшей школы. Филологические науки». 1958, № 4, с. 140).

¹ Див.: Никонов В. А. Имя и общество. М., 1974.

За даними досліджень українських прізвищ серед словотворчих типів перше місце займають чотири: 1) прізвища з суфіксом — *-енк-о*, 2) прізвища з суфіксами *-ук (-'ук), -чук*, 3) прикметникові прізвища з суфіксами *-ськ-, -цьк-, -зьк-*, 4) іменникові прізвища, утворені лексико-семантичним способом².

Прізвища останнього типу, так звані семантичні, прізвицькові або деапелятивні, які не мають специфічних антропонімічних формантів, «... досить рівномірно поширені серед населення всієї української території. Виникли ці прізвища переважно з прізвицьк і є, можливо, найбільш архаїчним типом українських прізвищ: у величезній кількості випадків вони ставали основами для творення морфологічним способом похідних прізвицьк і прізвищ усяких інших словотворчих типів»³.

У реальній антропонімії мови більшість становлять прізвища з семантичною вмотивованістю, що зумовлено їх деапелятивним походженням, але поряд з ними існують і деетимологізовані, з фонетичними та граматичними аномаліями, з діалектними та іншомовними основами.

Найрельєфніше внутрішня форма слова виявляється саме у прізвицькових прізвищах типу *Дзига, Нудьга, П'явка, Тупиця, Шепелявий*, а також у складних утвореннях, семантична насиченість яких збільшується за рахунок сполучення двох основ, напр.: *Занесиголова, Косонога, Карайбіда, Куйбіда, Роздайбіда, Недайборц, Непийпиво, Скоробреха, Ставинога, Цидибрага*⁴.

У російській художній літературі семантичні прізвища мають коливання від 0,4% (у І. О. Гончарова) до 7% (у С.-Щедрина)⁵. Показники свідчать, що письменники відображають типову структуру антропонімії мови — для російської ономастики цей тип прізвищ не характерний. Порівняно значна кількість таких прізвищ у творчості М. В. Гоголя (27%) пов'язана з українською тематикою. Цікаво зауважити, як ставився до семантичних прізвищ А. П. Чехов. При перепису населення острова Сахалін Чехов був у захопленні від змістовності прізвищ українців і відтворив деякі з них на сторінках «Острова Сахаліна», називаючи їх чудовими, як наприклад: *Бублик, Желудок, Замоздря, Желтоног, Заривай, Колода, Сивокобилка, Черношей, Шкандиба* та ін.⁶ Багато семантичних прізвищ письменник заніс до записних книжок (28%), у його творах вони становлять 4,8%.

Розглянемо використання семантичних прізвищ в українській літературі, звернувшись до творчості О. Корнійчука.

² Див.: Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. К., 1966, с. 195.

³ Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. К., 1969, с. 42.

⁴ Приклади наведені з «Довідника українських прізвищ», К., 1969.

⁵ За даними матеріалів «Словаря літературних типів». Вып. 1—IX, СПб, «Всходы», 1907—1916; «Щедринского словаря» М. С. Ольминского. М., 1937.

⁶ Див.: Чехов А. П. Полн. собр. соч. и писем. М., 1948, т. X, с. 34, 122.

В антропонімічному складі його драматургії семантичні прізвиська займають провідне місце і становлять біля 55% від усіх вживаних⁷ («В степах України», «Приїздить у Дзвінкове», «Маркар Діброва», «Калиновий гай», «Крила», «Чому посміхалися зорі» та ін.). Напр., у комедії «Над Дніпром» зосереджені аеплятивні прізвиська: *Голуб, Орел, Квак, Чапля, Сом, Мак, Кукса, Лагода, Струна, Копито* лише при двох інших: *Нечай, Демченко*. Носіями таких прізвиськ є як дійові особи (I), так і епізодичні, тільки названі (II). Напр., (I): *Капуста, Карась, Круча, Тайга, Ступа, Тур*; (II): *Голий, Долина, Драч, Могильник* («Банкір»). (I): *Дремлюга, Долина, Дударик, Калина, Качан, Коровай, Ремез, Скиба, Скрипка, Соха, Вишневий, Вернигора, Горичвіт, Самосад, Падолист*; (II): *Гарбуз, Крига, Селезень, Черепок* («Крила»).

Як встановлено, джерелом прізвиськ героїв О. Корнійчука стала лексика літературної мови і лише поодинокі назви діалектного характеру, напр.: «батура» — великий батіг, «когут» — півень, тетерев, «кандиба» — кляча, «дремлюга» — птах козодой, «квак» — птах⁸.

Багатий лексичний матеріал семантичних прізвиськ дозволив драматургові успішно користуватися засобами аранжировки імен, комічною паронимасією, підкресленим сполученням прізвиськ для однотипних персонажів. Напр.: голови колгоспів *Часник* і *Галушка*, їх дружини — *Параска* і *Палажка* («В степах України»), сотники *Горобець, Кабак, Сажка*, козаки — *Тур, Кожух, Півень* («Богдан Хмельницький»), сусіди — *Кваша, Тиха, Довга* («Розплата»).

При лексико-семантичному аналізі антропонімії літературного твору важливо встановити, як змістова структура імен виявляється в контексті. У драматургії О. Корнійчука спостерігається використання ряду засобів, які підкреслюють образнохарактеризуючий зміст прізвиськ, їх оціночну виразність:

1. Подання прізвиськ з мотивованими характеристиками, що мають значення для розкриття образу, напр.: «**Колос**. А у мене комісар *Онуфрій Стратегов*, здоровий, здоровий, ледве коняку йому знайшов, щоб витримала, але щодо грамоти — не дуже. **Огнев** (сміється). *Саме прізвисьце чого вартє! Стратегов!* І де ти його викопав? **Колос**. Прислали. Я його називаю *Онуфрій Копито*. Це йому більше личить. **Огнев**. І не ображається? **Колос** Ні, він же розуміє...»⁹.

⁷ Корнійчук О. Твори в п'яти томах. Т. I—IV, К., 1966—1968.

⁸ Зіставлення проведено по словниках: «Словарь української мови» Б. Грінченка. Тт. I—IV, К., 1907—1909; — «Словник української мови». АН УРСР. Тт. I—IV, К., 1970—1973; «Українсько-російський словник». АН УРСР. Тт. I—VI, К., 1953—1963.

⁹ Корнійчук О. Твори в п'яти томах. Т. II, К., с. 310. Далі посилання на це видання даються в тексті, в дужках вказується том і сторінка.

У драмі «Розплата», коли йдеться про помсту людині, яка розбиває сімейне життя, в діалозі підкреслюється особливість реалії, від назви якої походить прізвище: «**Яким**. Хто він? **Михайло**. Григорій **Бекас**. Вчилися разом, дружили... **Яким**. **Бекас**. *Надзвичайно вертлява птиця*. Дуже важко підстрелити. Але можна. **Я** стріляв. **Михайло**. Не ті часи. **Яким**. Це вірно, але крила перебити можна...» (IV, 287).

Семантикою імен письменник передає колишній зв'язок прізвищ з соціальним становищем їхніх носіїв. Напр., у п'єсі «Банкір»: «**Роман**. А ви хто будете? **Представник колгоспів**. З Козачої Балки. Чули? **Роман**. Чув, чув. **Представник колгоспів**. Я там головою колгоспу. Яків Свиридович, по прізвищу (говорить дуже тихо) **Безштанько**. **Роман**. Як? **Безштанько** (жартівливо). Яків **Безштанько**. Без штанів, значить. Вибачте, прізвище в мене не дуже, тому так тихо й кажу. Шістдесят років жив з ним, а зараз вирішив змінити, бо життя тепер таке, що прізвище це ніяк не підходяще» (I, 170). І далі при знайомстві з другою особою: «**Безштанько**. ...Я голова колгоспу Яків Свиридович (тихо) **Безштанько**. **Тайга**. Як? **Безштанько**. **Безштанько**. Але я міняю прізвище, вже дав сьогодні в газету...» (I, 178).

2. Заміна однієї з частин складного прізвища іншим словом, що наближає ім'я до прямої характеристики. Порівн., як змінюється за конкретних обставин прізвище *Кривоноса* в п'єсі «Богдан Хмельницький»: «**Кривоніс**. Там народ наш чекає, і я запрягаюсь перед вами, що коли хоч один *Кабак* буде розводити тут теревені і ганьбити честь нашу, то я з такого *Кабак* (витягнув шаблю) отут зроблю цією шаблею кашу. *Тугай-бей*. *Зламайніс*, не треба шаблі, не треба. Він тебе зрозумів» (II, 102).

Заміщення може супроводитися зміною форми прізвища, як наприклад у комедії «Фіолетова щука» (1930): «**Марія** (звертаючись до *Звездоплюєва*, інструктора міськхарчокоопу). Послухайте, товаришу... Як вас. *Звезда*... *Звезда*. **Бублик**. *Плюєв*. Для зручності, **Маріє Федорівно**, я про нього просто говорю *Звездотьху*. Скорочено і точно» (I, 265).

3. Зіткнення в одному тексті апелятивної і антропонімічної лексики на рівні омонімії, омофонії, напр.: «**Ага**. Дякую. Сідай, *мила*. **Василина**. Мое ім'я не *Мила*, а *Василина*, а по батькові *Дмитрівна*... А ви *Ага*... **Ага**. Я не *Ага*, а *Ага*... **Ага** *Олександрівна*» (III, 251).

4. Обігрування семантики прізвищ за допомогою лексики спільної предметно-тематичної групи, напр.: «**Катерина** (до *Шпака*). Не бриньчи, *Грак*, коли робоча людина говорить! *Клеопатра*. *Не Грак, а Шпак*. **Катерина**. Все одно — не *Соловей*» (IV, 62).

У тексті може згадуватися тільки відношення антропоніму до лексично-змістової групи, з опущенням самого імені, напр.:

«Розпитував про цього... Як його... *Пташине* прізвище» (1, 102) – йдеться про *Кречета*.

5. Зосередження словотворчих варіантів однокорінних прізвищ з підкресленням внутрішньої форми і тих нових значень, які додають апелятивні суфікси. Напр., із розмови з приводу прізвища кіноактриси *Хомуток* в п'єсі «Чому посміхалися зорі»: «*Хмара. Хомуток?* ...це прізвище чомусь тепер часто зустрічається, і в різних варіантах: *Хомуток, Хомутовська, Хомутик, Хомутенко, Хомут...* А дружина мого ректора затверджує всі його накази по консерваторії вдома. Виключної волі жінка. Її прізвище — *Хомутищева*» (IV, 35).

Порівн. у звертаннях до Богдана *Хмельницького* в однойменній п'єсі вживаються деапелятивні форми *Хмель, Хмелю*, напр.: «Поспішай, *Хмелю*, на Україну. Горять хати, церкви. Бродять матері в лісах, шукають дітей своїх» (II, 79).

6. Вживання прізвищ з пестливими суфіксами апелятивно-го і антропонімічного характеру, напр., в звертаннях Параски до свого чоловіка *Галушки*: «*Галушечко* ти моя!» (II, 182), «*Галушечко* ти мій» (II, 249); або в тій же п'єсі Калина до старшого сержанта на прізвище *Редька*: «Ех, Петре, Петре... Я думала, що ти Ромео... *Редисочко* ти моя, не хвилюйся, ти кращий від усіх Ромео!» (II, 189).

Формозміна може торкатися прізвищ історичних осіб, напр., в мові Богдана *Хмельницького* в однойменній п'єсі (до *Богуна*): «Ну, *Богунчику*» (II, 121).

Письменник використовує прийоми оживлення генетичних зв'язків власного імені із словником мови від мінімальних сполучень, типу «ветеринар *Копито*» (IV, 139), «боцман *Бухта*» (1, 7), «директор МТС *Соха*» (III, 283), «ланкова *Долина*» (III, 283) до широких контекстів, асоціативних картин. Порівн. текст з п'єси «Богдан *Хмельницький*» (1938): «Іде *Хмель*, як орел з орлятами, веде силу незбориму, щоб крила росли у кожного, хто в хлопах не хоче помирати...» (II, 88) і діалог з п'єси «Над Дніпром» (1960), де виступає герой на прізвище Орел: «**Орел.** Здоров, крилата. **Майя.** День добрий!... А чому «крилата»? **Орел.** Хороші крила в тебе, дівчино. Високо можеш злетіти, коли морський характер маєш. **Майя.** А у вас теж, я бачу, крила могутні! **Орел.** Не скаржусь... *Орел* Петро Андрійович, механізатор... А що найбільше сподобалося у нас? **Майя.** Люди. Могутні, красиві, як Дніпро. Як широко він розкинув руки за вашим селом і обняв острів» (IV, 134).

Характер використання семантики власних імен залежить від жанру твору, типів персонажів, ідейно-тематичної спрямованості, художніх смаків письменника, його світогляду. О. Корнійчук семантичні прізвища широко використовував як ефективний засіб при сатиричному й гумористичному зображенні дійсності. Напр.: «*Марія* (в розмові з зав. соцпобутсектором Бубликом)... Ех, ви. Десять обслідувань. *Дірка ви від бублика. Буб-*

лик. Я? Я дірка від бублика?... ви зараз побачите на власні очі, як ця сама дірка від бублика візьме головного кухаря і зав. їдальнею і зробить з них за п'ять хвилин салат олів'є» (1, 264) і далі: «Вася... Адже там хронічний прорив. Навколо Бублик, а посередині їдальня» (1, 267).

У взаємодії загальних і власних імен творчості письменника спостерігається системність авторського слововживання. «Треба гадати,— писав Л. В. Щерба,— що діючий словник того чи іншого письменника, взагалі чи в певний період його творчої діяльності, являє собою систему»¹⁰.

Співвідношення апелятивів й антропонімів — тема велика й складна. В плані досліджень стилістичної ономастики інтерес становить склад і авторське використання предикативно-характеризуючих іменників, синтаксично обумовлене значення яких формується у функції присудка, відокремленого означення, прикладки¹¹, а також у ролі звертань¹².

Експресивні предикативно-характеризуючі слова широко застосовуються письменником як виразні оцінки, напр.:

а) у функції присудків — (з діалогу Палажки і Параски): «Та ти знаєш, хто твій Галушка? — Хто? — Елемент.— Елемент? Це що ж таке? — І ти теж елемент!» (II, 208); (моряк до есера): «Плеш ти некоторая» (II, 64); (дівчина до коханого, астронома): «Тарасику. Тарасику. Планета ти моя... Чудак небесний...» (1, 193);

б) у функції прикладок — «Ех ти, неспівдома старорежимна калоша!» (1, 30); «Ех ти, орле сизокрилий» (III, 218).

в) у функції звертань — «Ваше слово, механічний громадянин!» (1, 79); «А як ти, моя щучко?» (III, 253).

Для встановлення системності авторського слововживання велике значення мають спостереження за паралельним використанням лексики в складі предикативних характеристик і антропонімів.

Характеристика, створена на основі семантичного антропоніма, може варіюватися протягом усього твору. Напр., на початку комедії «Фіолетова щука» завідуючий закупками на прізвисько Чирячок дає самохарактеристику: «Я людина маленька, так собі Чирячок. А як бачите, чесний трудівник на предмет робітничого харчування» (1, 281). Події розгортаються, і в звертаннях до названої дійової особи містяться емоційні оцінки, напр.: «Чирячок, Чирячок, де ця скотина?» (1, 282), «Ах ти, Чиряк хронічний» (1, 283).

¹⁰ Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. ЛГУ, 1956, т. 1, с. 58.

¹¹ Див.: Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слов.— «Вопросы языкознания», 1963, № 5, с. 24.

¹² Див.: Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941, с. 261—263.

У кінці твору викривається негідність господарника і подається діалог: «Лікера. ...Я ось дивлюсь на вас і все більше й більше переконаюся, що ви таки *чиряк* на певному місці нашого тіла. *Чирячок* (ображено.) По-перше, я *не чиряк*, а *Чирячок*, а по-друге, на яке-таке певне місце вашого тіла ви натякаєте?» (1, 311).

Апелятивний склад предикативних характеристик, з одного боку, і антропонімів-характеристик — з другого, становлять взаємозумовлені засоби формування образно-художньої системи творчості.

Паралельне використання лексики може проходити через усю творчість, у різних творах і не бути безпосередньо між собою пов'язаними, що свідчить про загальну системність авторського слововживання. Порівн. використання слова «дримба»¹³ для предикативної характеристики жінки у п'єсі «Розплата»: «Коли ви, *дримба*, ще раз обізвете мене *фраую..*» (IV, 260) і для прізвища персонажу п'єси «Правда» — моряк *Дримба*, без будь-якої мотивованості у тексті (II, 7).

У використанні семантичної сторони прізвища письменник повинен виявляти велике відчуття міри. Коли б у кожному власному імені оцінка лежала на поверхні, то антропонімічна система автора становила б собою суцільний шарж, втративши реалістичність. Для художньої творчості характерним є те, як словотворчою структурою і різноманітністю семантичних відтінків, закладених в основі прізвищ, письменник створює єдність всієї лексичної системи твору.

Стилістична ідентифікація антропонімів, оцінка їх ідейно-змістової ваги зумовлює об'єднання функціонально-стилістичного аналізу з семантичним та словотворчим при врахуванні взаємодії власних імен з іншими засобами художнього зображення.

Дослідження ономастики художніх текстів не тільки розкриває ідейно-естетичні позиції письменника, художньо-виразальну сторону його творчості, а й сприяє вирішенню питання про джерела стилістичної антропонімії, додає внесок у загальну теорію стилістичної ономастики.

¹³ «Дримба» — щипковий музичний інструмент, сила і висота звуку якого регулюються ротовою порожниною того, хто грає («Словник української мови». Т. II, К., 1971, с. 413).

ПОРЯДОК РЕЧЕНЬ ЯК ЗАСІБ ОРГАНІЗАЦІЇ НАДФРАЗНИХ ЄДНОСТЕЙ У ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ М. КОЦЮБИНСЬКОГО

Порівняно часто в авторській розповіді, різного типу описах надфразні єдності створюються М. Коцюбинським за допомогою порядку розташування речень, які входять до їх складу. Серед надфразних єдностей, організованих у такий спосіб, чітко розрізняються сполуки синтетично-аналітичної та аналітично-синтетичної будови¹.

1. Синтетично-аналітичний тип надфразних єдностей характеризується тим, що речення, яким починається сполука, виражає основну думку розповіді. Перше речення узагальнює зміст останніх компонентів сполуки.

Перше речення такого типу єдності — це своєрідний зачин, своєрідний вступ, що характеризується «комунікативною самостійністю», автосемантичністю.

Наступні речення — синсемантичні. Вони не мають «комунікативної закінченості». Повного семантичного навантаження набувають лише в складі надфразної єдності. Наступні речення розкривають, пояснюють, уточнюють зміст першого, становлячи, таким чином, ядро висловлення, його рему. Конструкції такого типу характеризуються чітко вираженим ретроспективним зв'язком.

Своєрідним є також інтонаційне оформлення синтетично-аналітичних сполук. Перше речення — зачин вимовляється роздільно, повільніше, більш високим тоном, ніж наступні речення. Після вимови першого речення має місце пауза, що нагадує паузу перед переліком. Останні речення вимовляються дещо швидше, з інтонацією, яка певною мірою подібна до інтонації, що супроводжує перелік².

Конструкцію такого типу зустрічаємо, наприклад, у другому розділі оповідання «Андрій Соловійко, або вченіє світ, а невченіє тьма», де йде мова про тяжке життя Андрія у родині Ша-

¹ Див.: Иванов М. Н. Строение абзаца и его пунктуация.— «Русский язык в школе», 1950, № 3.

² Див.: Фигуровский И. А. Синтаксис целого текста и ученические письменные работы, М., 1961, с. 37, Лосева Л. М. К изучению межфразовой связи (Абзац и сложное синтаксическое целое).— «Русский язык в школе», 1967, № 1, с. 90 і далі; Солганик Г. Я. Сложное синтаксическое целое (прозаическая строфа) и его виды в современном русском языке.— «Русский язык в школе», 1969, № 2, с. 93 і далі; Сильман Т. И. Проблемы синтаксической стилистики. (На материале немецкой прозы).— «Уч. зап. ЛГУ им. А. М. Герцена». Т. 315, Л., «Просвещение», 1967, с. 75, с. 111.

кули. Починається сполука своєрідним «динамічним» зачином. Незважаючи на різноманітний лексичний склад, такі зачини характеризуються однотипністю синтаксичної форми. У них відсутні описи, які підкреслювали б момент початку дії. Сама ж дія описується, так би мовити, «з середини». Такі енергійні, динамічні зачини, «лапідарно називаючи дію», є ніби синтаксично відкритими. Вони вимагають уточнення, пояснення, деталізації, що і здійснюється рядом наступних речень³.

«Всі не любили Андрійка. Уляна за те, що він час її гаїв — він, чужа дитина. Вона вічне сварила, гризла чоловіка, що він взяв клопіт на її голову, а Андрійка лупила і як було, і як не було за що. Харитон, слухаючи парікання жінки, бачив виною їх Андрійка і також не любив його і не спускав йому. Діти, дивлячись на маму та тата, не дуже гарно обходились з сиротою, а надто ще за те, що він не давав наплювати собі в кашу, сам себе обстоював і за кожний кулак віддавав з процентом — два, а то й скілько можна було...» (I, 315)⁴.

Іноді своєрідне речення — зачин виступає на початку окремого твору; воно зразу вводить читача у напружену атмосферу подій. Таке, зокрема, маємо в образку «Він іде». Тут розкриття змісту речення «Прикмети були погані» займає 30 рядків і виділяється М. Коцюбинським у великий абзац (II, 220—221)⁵.

Широке застосування синтетично-аналітичних сполук в авторських розповідних прокладках спостерігається також у творах І. Франка.

Наведемо один з багатьох прикладів: «Борислав починав оживлюватися. Із темних нір, із затхлих, душних та тісних халабуд вилізали брудні, заспані люди. Вони починали день прокляттями і сваркою, не мившись і не хрестившись, тяглися до шинків, а відси, випивши по келишкові горілки, закусивши сухим хлібом і взявши за пазуху також сухого хліба, трохи ковбаси або головку часнику, ішли на роботу. В кошарах дедетельнякали дзвоника, кричали касіери, скріпили корби...»⁶.

Синтетично-аналітичний тип сполук створюється М. Коцюбинським і в контекстах-описах картин природи.

³ Див.: Распопов И. П. Актуальное членение предложения. Уфа, 1961, с. 132—133; Солганик Г. Я. Сложное синтаксическое целое (прозаическая строфа) и его виды в современном русском языке.— «Русский язык в школе», 1969, № 2, с. 94.

⁴ Тут і далі цитуємо за виданням: Коцюбинський М. Твори в шести томах. К., Вид-во АН УРСР, 1961. Том і сторінка вказуються в дужках.

⁵ Наявність подібних динамічних зачинів у абзацах, які виступають на початку окремих розділів роману О. Гончара «Прапороносці» і становлять собою короткі речення «з закінченими, ніби ударними інтонаціями», відзначає І. К. Білодід. Пор.: «Машини мчали з гір». «Шум моторів наростав». «Нарешті висота впала» (Білодід І. К.. Ритм прози: — «Українська мова і література в школі», 1968, № 4, с. 18).

⁶ Франко І. Твори в двадцяти томах. К., ДВХЛ, 1955, т. I. с. 81—82.

Наведемо ілюстрацію з оповідання «Харитя»: «...І справді було гарно на ниві, неказанно гарно! Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. Половіли жита й вилискувалися на сонці. Червоніло ціле море колосків пшениці. Долиною повилася річечка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву. А за річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, широко стелеться килим ясно-зеленого вівса, далі, наче риза руті, темні просо...» (I, 17).

Інверсійний словопорядок, що має місце в усіх компонентах наведеної сполуки, за винятком другого речення, забезпечує чіткіше розкриття змісту зачину, сприяє міцному пов'язанню складових частин у надфразну єдність.

Другий приклад — опис наближення вечора («Він іде»). Організована з речень різної структури, вся надфразна єдність забарвлена «тривожними червоними кольорами». Тут «кривавий відтінок лежить на всьому»⁷.

«Наближався вечір. Сонце росло, падало і тихо спускалось додолу. Червоний туман уставав на заході, і немов криваві примари насувалися звідти на місто. Спочатку несміливо, поодинокі, а далі цілими лавами. Безгучною процесією пройшли вони поміж спустілими мурами, лишаючи на камені гарячі, червоні сліди та одбиваючи у шибках вікон свої криваві обличчя...» (II, 221).

В окремих випадках надфразні єдності починаються односкладним (безособовим) реченням. Наступні компоненти єдності уточнюють, конкретизують, деталізують зміст своєрідного речення-зачину.

Для ілюстрації наведемо два приклади, які ми взяли з повісті «На віру» та з оповідання «Дорогою ціною». Опис вечора:

«Вечоріло. Блакитне небо наче оперезалось широким рожевим поясом. Цвіли яблуні; тихе повітря дихало чудовими пахощами. В останньому промінні сонця грала дрібненька мушва і, мов сітка, мигтіла перед очима. Гули хрущі та літали, мов кулі...» (I, 27).

Картина раннього ранку: «Світало. На білому небі ясно горіла зірниця. Колосисте море синіло під рососою в тьмяному світлі. Од свіжого подиху ранку злегка тремтіли жита, з рум'яного сходу линуло світло і м'якими хвилями розпливалось поміж небом і землею. Над полем, у високості, співали вже жайворонки» (II, 67).

Перше речення — зачин вимовляється уповільненим темпом. Вимовляння ж останніх речень сполуки характеризується яскраво вираженою інтонацією перелічення однорідних членів речення у межах простого поширеного речення, а також інтона-

⁷ Калениченко Н. Л. Великий сонцепоклонник. К., «Дніпро», 1967, с. 130.

цією перелічення — «панорамного спостереження картин природи і показує їх у певній послідовності, що досягається повторюваністю сурядних речень у фразі, речень, що мають свій локальний інтонаційний малюнок з висхідною і спадною тональністю, а також смислово завершеність окремої частини вислову». На відміну від перелічення однорідних членів речення, при якому інтонаційний малюнок розгортається в «короткому диханні», перелік же «сурядних речень малюнків» у великому контексті «вимагає» «широкого дихання» — охоплення ряду речень — частин висловлювання тривалими інтонаційними відтинками». Повторне вживання таких інтонаційних відтинків у фразі, періоді і створює, — як цілком справедливо вважає І. К. Білодід, — «монументальний, характерний для всього наведеного текстового масиву ритмомелодичний візерунок повістєвої роздумливої плавності»⁸.

Однак частина авторських описів у Панаса Мирного характеризується тим, що вони починаються номінативними реченнями.

Речення-зачин має важливе значення. Воно ніби «обкреслює рамку картини, в яку вписуються окремі деталі — речення»⁹. Лаконічне за своєю природою, номінативне речення дає простір фантазії читача. За допомогою номінативних речень письменник створює фон розповіді, позначає місце, час, обставини дії, активізує думку читача¹⁰.

Яскравим прикладом розглянутого типу сполуки є опис зими в заключній частині роману Панаса Мирного «Повія»:

«Зима. Земля, сківана морозом, покрилася білим снігом. Сонця не видно, високе небо замазалося зелено-бурими хмарами, припало до землі, наче нагнітило на неї. Сумно, сумно... Один вітер гуляє поволі, гуде та реве, мов туже посеред того всесвітнього гробовища... І життя людське змандрувало знадвору у хати, у теплі захисти, не чуто ніде ні співу, ні реготу-гомогу. Всюди пусто та глухо» (III, 497)¹¹.

У творах же М. Коцюбинського не виявлено надфразних єдностей, які б починалися номінативними реченнями.

Зрідка синтетично-аналітичну будову мають сполуки, що являють собою портретну характеристику персонажів.

Як приклад наведемо сполуку, що становить собою портрет баби («21-го грудня, на введеніє»): «*Страшна була баба. Ни-*

⁸ Білодід І. К. Ритмомелодика.— «Українська мова і література в школі», 1971, № 4, с. 28.

⁹ Солганик Г. Я. О структуре номинативных прозаических строф.— 36. «Вопросы стилистики». М., 1966, с. 159 і далі.

¹⁰ Николаева В. П. Роль простых начальных и конечных предложений в построении абзаца в рассказах А. П. Чехова.— «Ученые записки. Московский государственный педагогический институт им. В. И. Ленина, № 236. Современный русский язык (синтаксис и морфология)», 1965, с. 175.

¹¹ Мирний Панас (Рудченко П. Я.). Зібрання творів у семи томах. К., «Наукова думка», 1968, т. III, с. 497.

зенька, збіджена, голова маленька. На лівій щоці якась темносиня пляма. Але здорова: від самого виска аж до бороди. Лице земляне. Губи чорні, зморшені, ніби зібрані на шнурок. Уся її постать якось болісно вражала серце. Не чоловік це, здавалось, не звір, а щось таке, чому й ймення знайти трудно. Хіба послідок людського роду» (I, 328).

У надфразній єдності синтетично-аналітичного типу іноді оформляється М. Коцюбинським опис інтер'єрів.

Таку, наприклад, будову має сполука — опис хати Насті (повість «На віру»): *«В хаті чисто та гарно, як у квітничку. З білих стін дивились гарні боги, завітчані сухим зіллям, обвішані рушниками. Чепурний комин білів, аж сяв. Долівка була гладенька та жовта, як віск. Веселий ранній промінь грав на полив'яних мисках, що стояли в миснику, ушиковані, як військо...»* (I, 72).

Аналогічну функцію виконують надфразні єдності синтетично-аналітичного типу і в творах Панаса Мирного¹².

2. Аналітично-синтетичний тип надфразних єдностей характеризується тим, що певне повідомлення закінчується своєрідним висновком, який завершує думку, висловлену в попередніх реченнях. Саме фінальне речення може починатися вказівним займенником *то, це*, що виступає у ролі підмета. Даний займенник, природна річ, вказує не на певний предмет, а на зміст висловлення в цілому.

Анафоричне вживання згаданого займенника посилює зв'язок між компонентами складної сполуки, ніби «стягує» її, об'єднуючи останнє речення з групою речень попереднього контексту, які розкривають значення самого займенника¹³.

Ритмомелодичне оформлення єдностей такого типу має певну своєрідність. Складові їх частини вимовляються з інтонацією, що нагадує інтонацію при переліках. Перед реченням, яким завершується єдність і яке підсумовує зміст висловленого, робиться значна пауза. Саме ж фінальне речення вимовляється уповільненим темпом.

Організована в такий спосіб надфразна єдність чітко вималюється на фоні контексту.

¹² Див.: Мирний Панас (Рудченко П. Я.). Зібрання творів у семи томах. Т. 1, с. 174.

¹³ Див.: Кирпичникова Н. В. О способах объединения предложений в связной речи.— «Русский язык в школе», 1960, № 5, с. 36—37; Фигуровский И. А. Синтаксис целого текста и ученические письменные работы, с. 37, 55; Располов И. П. Актуальное членение предложения. Уфа, 1961, с. 138; Матвіяк І. Г. Синтаксис займенників в українській мові. К., 1962, с. 63; Чередниченко І. Г. Контекстуальні зв'язки між реченнями в сучасній українській мові.— Зб. «Проблеми синтаксису». Вид-во Львівського університету, 1963, с. 36. Солганик Г. Я. Об одном типе связи между самостоятельными предложениями.— «Русский язык в школе», 1965, № 3, с. 63.

Сполуки даного типу не мають широкого застосування у творах М. Коцюбинського.

Для ілюстрації наведемо уривок з твору «В дорозі»: «Лежали у високій траві, серед моря квіток і роздивлялись: там, на самому споді, жовтіли черевички і дрібна потентія, як зерна золотого піску, а над ними здіймались топольки вероніки, то сіро-блакитні, то густо-сині. Червоні помпони конюшини, немов їжачки, стовбурчили щетину з трилистих підставок, а пахучий чебрець ткав по схилу гори геліотроповий килим... Недоступна крапива... хазяйновито шепталась по своїх леговищах.

А там знову волохата центаврія хилилась на всі чотири боки... Оддаль кінський щавель, зруділий на сонці, куривсь брунатним димом, як похоронний факел, і стояли поважно, як золоті семисвічники по древніх храмах, коров'янки...

Се була оргія квітів і трав, п'яний сон сонця, якесь шаленство кольорів, пахоців форм» (II, 262—263).

Змальований у єдності пейзаж «не має ніякого алегоричного змісту, він не містить тропів з узагальнюючим значенням, тропів-символів». Проте зображений майстерно. Майстерність виявляється тут у «динамічності картин, у незрівнянному поєднанні барв і звуків»¹⁴.

Надфразні єдності аналітично-синтетичного типу зустрічаємо і в творах І. Я. Франка. Для ілюстрації наведемо уривок з повісті «Петрії й Довбушуки»: «Нараз протяжно заскрипіли двері, і до хати влетіла стара жінка. Її сиве волосся в неладі спадало на плечі з-під брудної намітки, що колись, може, була й біла. Лице її було жовте, зів'яле і порито густо зморшками. Тільки очі світилися ще якимось надприродним огнем, і в червоних обвідках надутих, виплаканих повік видавалися ще страшнішими і дикішими. *То була «стара» мати Довбушуків, Горпина»* (V, 43)¹⁵.

Надфразні єдності аналітично-синтетичного типу використовують у своїх творах І. С. Нечуй-Левицький¹⁶, В. Стефаник¹⁷.

З. Подекуди в авторській розповіді надфразні єдності створюються за допомогою кільцевого обрамлення (анепіфори).

У сполуках такого типу зміст першого речення деталізується складовими частинами надфразної єдності. Розкриття змісту завершується коротким підсумком — реченням, що своїм змістом і формою збігається (або майже збігається) з реченням, яке починає сполуку.

¹⁴ Пустова Ф. Д. Пейзаж у творах М. Коцюбинського.— 36. «У вінок М. Коцюбинському» К., 1967, с. 161.

¹⁵ Див.: Франко І. Твори в двадцяти томах. Т. V, с. 27—28; 116; 274—275.

¹⁶ Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів у десяти томах. К., «Наукова думка», 1965, т. 3, с. 56; 101, 304—305.

¹⁷ Стефаник В. Повне зібрання творів у трьох томах. К., Вид-во АН УРСР, 1949, т. I, с. 64—65 та ін.

Інтонаційний малюнок єдностей, організований у такий спосіб, характеризується тим, що перше речення їх вимовляється уповільненим темпом з пониженням тону в кінці. Після цього настає значна пауза, яка є свідченням не закінчення повідомлення, а наступного розкриття змісту¹⁸. Речення, що уточнюють зміст першого, вимовляються з перелічувальною інтонацією. Перелік закінчується значною паузою, після якої йде заключне речення єдності, що, як і перше, вимовляється повільним темпом з поступовим зниженням тону в кінці.

Організовані в такий спосіб складні сполуки характеризуються тісним об'єднанням окремих складових частин, забезпечують конденсацію розповіді, створюють відносно закінчені авторські повідомлення. Вони виразно вимальовуються на фоні оточуючого текстового масиву.

Саме такого характеру сполуку маємо на початку IV глави твору «Андрій Соловійко, або вченіє світ, а невченіє тьма», яка починається реченням «*Не дуже змінилась Босівка через п'ять років, як її покинув Андрій*», зміст якого розкривається в семи наступних реченнях, що складають два абзаци. Закінчується надфразна єдність реченням «*От і все, чим змінилась Босівка за п'ять років*», що являє собою своєрідний підсумок авторської розповіді (I, 324).

Аналогічного ж характеру надфразну єдність маємо і в етюді «Невідомий» (II, 236), де обрамлення здійснюється за допомогою обірваного речення «*Так наче знав...*», яким обхвачується частина монологічної розповіді, виділеної письменником в окремий абзак. Надфразна єдність скомпонована з різноструктурних неповних речень, односкладних та двоскладних з чітко вираженим інверсійним словопорядком. Така структура єдності цілком умотивовується її змістом, змістом усього етюда. Як у творі в цілому, так і в побудові даної сполуки «вражає тонкість і майстерність психологічного аналізу, вміння вибрати найхарактерніші деталі»¹⁹: «...*Так наче знав. Так жадібно пилося повітря, так вільно дихали груди, так широко очі дивились, немов востаннє. Іней... впав на все іней, й спустилася ніч, тиха, чутка і глибока. Цвіли дерева холодним квітом, білі і легкі, немов веселі дівчата. Стояла тополя уся в серпанку, струнка і тремтяча, як наречена, що йде до шлюбу... З далеких вулиць плыла музика людського гаму, і бігли дзвіночки чисті і голі, як по кущах лі... То була весільна ніч, моя весільна ніч. Цвіла у серці квітка і надив очі знайомий погляд, хто знає звідки - з мільйонних зірок, з цвіту дерев... Перша й остання ніч... Так наче знав*» (II, 236).

¹⁸ Пор. Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка М., 1958, с. 260—261; Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. К., 1967, с. 266—267.

¹⁹ Див.: Калениченко Н. Л. Великий сонечкоклонник, с. 135—137.

Іноді за допомогою кільцевого обрамлення М. Коцюбинський об'єднує у складні сполуки великі текстові масиви. Так, у повісті «*Fata morgana*» різноструктурні речення «*Не все горе, бували й радощі*», яке починає розповідь, та «*Хіба ж не радощі!*», що закінчує її, обрамлюють великий текстовий масив, виділений в окремий розділ, у якому змальовано «сцену тяжкої утоми Маланки, коли дійсність чергується з примарами сну»²⁰.

Надфразні єдності, організовані за допомогою кільцевого обрамлення, знаходимо і в творах І. Франка, Панаса Мирного, І. С. Нечуя-Левицького. Архітектоніка та ритмомелодика даних сполук не має специфічних рис, які б відрізняли їх. Усі вони — компоненти авторської розповіді. Для зіставлення наведемо приклад, взятий з повісті І. С. Нечуя-Левицького «*Кайдашева сім'я*»: «*Тиждень прожила Мелашка в свекровій хаті, як у раю*. Після вбогої батькової хати вона ніби ввійшла в панські покої. Кайдашева хата була просторна, з чималими ясними вікнами, з новими образами, з великими вишиваними рушниками на стінах та на образах. І зелений садок, і маленька пасіка в садку під горою, і криниця під грушею, і левада, і зелена діброва на горах, і розмова з Лавріном за пасікою — все ніби завітчало свекрову хату квітками та залило пахощами. *Тиждень минув як одна година*» (III, 366)²¹.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що до організації надфразних єдностей за допомогою порядку речень М. Коцюбинський вдається порівняно часто. Це, в першу чергу, стосується сполук синтетично-аналітичного типу.

Проведені зіставлення переконують у тому, що подібними прийомами створення складних структур широко користувалися й інші провідні прозаїки — сучасники М. Коцюбинського. А це дає підстави вважати, що наявність надфразних єдностей розглянутого вище типу — одна з характерних рис синтаксису української художньої прози кінця XIX — початку XX ст.

²⁰ Калениченко Н. Л. Українська проза початку XX ст. К., 1964, с. 334.

²¹ Див.: Франко І. Твори в двадцяти томах. Т. 1, с. 58—59 та ін.; Мирний Панас. Зібрання творів у семи томах. Т. 2, с. 164 та ін.

Доц. *ТОЦЬКА Н. І.*, доц. *ПРОКОПОВА Л. І.*,
вихл. *ГРОМОВА О. С.*, вихл. *ПРИМАК Е. В.*
(Київський університет)

З ДОСВІДУ ВИКОРИСТАННЯ КІНОФЛУОРОГРАФІЇ У ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Широкі можливості кінофлуорографії, яка забезпечує одержання прямої інформації про зміну конфігурацій мовного тракту, використовуються в сучасній лінгвістиці для розв'язання деяких актуальних проблем, пов'язаних з дослідженням динамічного аспекту артикуляції: коартикуляції, редукції тощо.

В акустичній теорії мовотворення сформульовано основні зв'язки між акустичним мовним сигналом та конфігурацією мовного тракту у математичному вираженні¹. Дальші дослідження були спрямовані на встановлення моделей коартикуляції² та редукції³ в динамічному аспекті. При створенні таких моделей передбачаються покадрові виміри на основі певної системи координат із дальшою обробкою одержаних даних за допомогою електронно-обчислювальної техніки за певними, спеціально складеними програмами. Практичне застосування таких матеріалів можливе переважно в галузі автоматичного розпізнавання мови, тобто при створенні тактики та стратегії аналізу і синтезу мови. Однак було б передчасно заперечувати значення цих досягнень для мовознавчої науки як такої. Адже теорія дистинктивних ознак, яка, при всіх своїх недоліках, неодноразово згадуваних у літературі, означає великий прогрес, оскільки ці ознаки стали мовними реаліями, тим самим є вихідним пунктом для побудови зіставної типології фонологічних систем мов світу.

Нові дані про коартикуляцію, досліджувану рентгенологічним способом, пролили світло на деталі процесу звукоутворення.

Форхгаммер перший аргументовано довів, що положення мовних органів, зафіксоване на одному рентгенокадрі, не може бути тотожним з положенням мовних органів на наступному кадрі. Це твердження послужило підставою для негативного

¹ Фант Г. Акустическая теория речеобразования. М., 1964.

² Ohman S. E. G. Coarticulation in VCV Utterances. JASA, 1967; Mac Neilage and P. De Clerk. On the Motor Control on the Coarticulation in CVC Monosyllables. JASA, Vol. 45, N 5, 1969.

³ Lindblom B. Spectrographic Study of Vowel Reduction. JASA, 1963, v. 35.

ставлення до поняття звукової тотожності. Воно породило думку про неможливість чітких критеріїв, на базі яких можна доводити ідентичність або подібність порівнюваних звуків. Спостереження Форхгаммера значно похитнули деякі уявлення класичної фонетики про три фази звуків (імплюзія, витримка, експлюзія), а також розподіл звуків на основні (Stellungslaute) і перехідні (Gleitlaute).

На основі кінорентгенографування С. Еману, Мак Нейледжу і Де Клерку вдалося розробити математично доведені моделі коартикуляції, а також з'ясувати фактори, що породжують несхожість звуків, які належать до того самого звукового типу, у мовному потоці.

Конструктивний підхід С. Емана полягає в тому, що він розглядає рухи найважливішого активного мовного органа — язика — як механічну систему, в якій розрізняються три частини: апікальний, дорсальний та язиковий артикулятори. Артикуляторні рухи, що виникають внаслідок дії апікального артикулятора, характеризують дентальні, альвеолярні та ретрофлексні артикуляції. Палатальні або веллярні артикуляції виникають внаслідок дії дорсального артикулятора. Голосні (задні, передні, відкриті, закриті), на думку С. Емана, виникають внаслідок дії язикового артикулятора. Сполучення голосний + приголосний + голосний утворюється внаслідок двох рухів — дифтонгоїдного руху язикового артикулятора та стискуючих рухів апікального або дорсального артикуляторів. Кожен із рухів впливає на формування вокального тракту, що унеможливорює визначення інваріанта з інтервокальним змікненням приголосним. Наслідки коартикуляції, зумовлені невизначеністю вокального тракту, для інтервокальних приголосних полягають у тому, що та сама моторна команда здійснюється в рухах приголосного в різних умовах вокалічного контексту.

Ця стаття має на меті, виходячи з даних кінофлуорографії, розглянути кілька питань, що пов'язані із специфікою артикуляції тієї чи іншої мови. При цьому на перший план висувається суто лінгвістичний аспект, який можна сформулювати описово, а також, при створенні відповідних програм, і за допомогою формул.

Лабораторія експериментальної фонетики Київського університету разом з лабораторією спеціальних методик рентгенологічних досліджень Київського науково-дослідного інституту рентгенології, радіології та онкології в 1968 р. розпочала спільну роботу по застосуванню рентгенозйомки для дослідження мовних артикуляцій⁴. Рентгенозйомки здійснювалися за допомо-

⁴ Тоцька Н. І., Прокопова Л. І., Родзаєвський О. П. Дослідження мовних артикуляцій за допомогою рентгенокінозйомки.— «Вісник КДУ». № 7. Серія філології, 1965; Тоцькая Н. И., Прокопова Л. И., Родзаевский А. О. Применение рентгено-кинематографии для изучения речевых артикуляций.— «Ушные, горловые и носовые болезни», № 3, 1969.

гою 5-дюймового електронно-оптичного посилювача фірми «Філіпс», а далі використовувалася установка «Гігантос» фірми «Сіменс». Рентгенозйомка провадилася при напрузі 83—85 кв, силі струму — 4,5 мА при швидкості руху 50 кадрів на секунду. Поле опромінювання становило 17 см у діаметрі.

Для можливого застосування принципів цефалометрії був використаний штатив — головутримувач, що фіксує голову диктора паралельно щодо вертикальної площини вхідного екрана трубки електронно-оптичного перетворювача та перпендикулярно щодо центрального променя. Штатив закріплював голову диктора непорушно за допомогою фіксаторів, що вставлялися у вуха.

Для зменшення шуму від рентгеноустановки використовувався ціленаправлений микрофон МДО-1 з рупором, обшитим м'якою тканиною. На жаль, поки що не вдалося здійснити комплексну методику синхронізованого кінофлуорографування та спектрографування мови, яку було розроблено в лабораторії експериментальної фонетики Інституту мови та літератури Академії наук Естонської РСР⁵.

Було знято 10 рентгенофільмів на матеріалі української мови. Матеріалом послужили ізольовані слова та кілька речень. Крім того, згодом були зняті фільми на матеріалі інших мов, зокрема німецької. Добір мовного матеріалу був суто тематичний: український вокалізм та консонантизм у типових алофонах, явище редукції голосних, складова організація тощо. У процесі роботи виникло кілька питань, що вимагали уніфікованого рішення, зокрема питання про загальну систему вимірів та параметри, що є основними при вирішенні тієї чи іншої проблеми.

Зокрема питання про систему координат, на основі якої провадиться виміри, визначає, власне, вибір методики.

Систему координат за допомогою 50 лінійних вимірів уздовж і впоперек середньої лінії мовного тракту ввели Хейнц і Стівенс⁶ і застосував Еман. На основі цих вимірів можна визначити площі поперечних перерізів мовного тракту у вигляді функцій за їх віддаллю до голосової щілини і обчислити відповідний акустичний спектр.

У лабораторії експериментальної фонетики Інституту мови і літератури Академії наук Естонської РСР застосовується дещо спрощений варіант цієї координаційної системи за допомогою

⁵ Лайв Г., Ээк А. О проблемах экспериментального изучения динамики речеобразования: комплексная методика синхронизованного кинофлуорографирования и спектрографирования речи. Eesti NSV Teaduste Akademia Toimetised 17, Biologia, (1): 78—102.

⁶ Див.: Heinz J. M., Stevens K. N. On the derivation of area function and acoustic spectra from cineradiographic films of speech, JASA, vol. 36, N 5, 1964.

Зі лінійного виміру⁷. Ця система зазнала дальшого спрощення в праці Мак Нейледжа⁸, де залишено дві координати для вимірів рухів апікального і дорсального артикуляторів і три координати для вимірів конфігурацій фаринкса. Центр цієї координаційної системи рівновіддалений від трьох стаціонарних орієнтирів: від кінчика переднього верхнього різця, кінчика задньої частини носового хряща і від черевного кута нижнього краю другого шийного хребця. У лінгвістично орієнтованих дослідженнях застосовувалися порівняно простіші схеми вимірів (визначення максимальної точки підняття язика для голосних, визначення зони зімкнення для приголосних, вимірювання площі переднього і заднього резонаторів). Так, наприклад, в одному з останніх досліджень на основі методу рентгенкіно С. Пела⁹ вимірювалося сім параметрів, з яких три: перпендикуляр між губами, віддаль між кінчиком верхнього і нижнього різців, перпендикуляр від кінчика нижнього різця до перпендикуляра між губами — неодноразово застосовувалися при статичній рентгенографії. Інші чотири параметри: віддаль від кінчика нижнього різця до кінчика язика, діаметр дорсального і апікального звужень, а також діаметр проходу між м'яким язичком і стінкою фаринкса із носової порожнини у фарингальну — вперше вжиті автором.

Лабораторія експериментальної фонетики поставила за мету створити емпіричним шляхом більш спрощену координаційну систему вимірів порівняно з тими, що вживають акустики мови, але еластичнішу, яка б відповідала лінгвістичній проблематиці. При створенні такої системи враховувалася неодмінна вимога, якою керуються в експериментальній фізіології та стоматології: додержуватися по можливості цефалометричних та одонтологічних методів. Наприклад, рух нижньої щелепи на основі цефалометрії фіксується у вигляді щелепного кута.

За першою системою вимірів визначався рух під'язикової кістки, рух нижньої щелепи, отвір між губами та висунання губ наперед. На підставі рухів мовних органів: язика, нижньої щелепи, нижньої губи і під'язикової кістки — визначався складовий рельєф, тобто локалізація вершини складу та ознак складового послаблення.

Друга система — це радіальна система координат. За основну вісь була прийнята окрузивна площина з координаційним центром на верхньому задньому виступі шостого зуба, від якого під кутом у 0°, 7,5°, 15°, 30°, 45°, 60°, 90°, 120°, 180° кресляться радіальні координати (рис. 1). За цими координатами за допомо-

⁷ Див.: Лайв Г., Ээк А. О проблемах экспериментального изучения динамики речеобразования: комплексная методика синхронизированного кинофлюорографирования и спектрографирования речи.

⁸ Див.: Mac Neilage and P. De Clerk. On the Motor Control on the Coarticulation in CVC Monosyllables.

⁹ Див.: Pélà S. Les consonnes françaises, Paris, 1967.

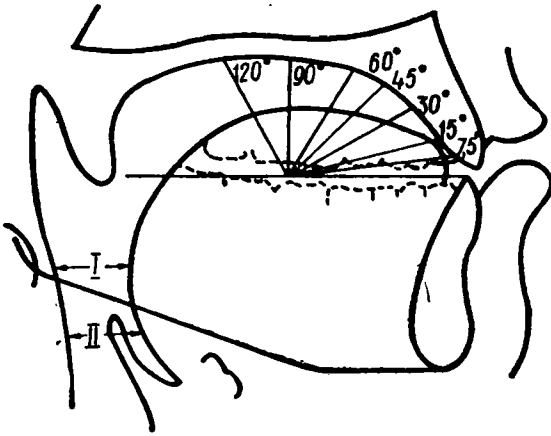

Рис. 1

гою лінійки Л. П. Барінової (рис. 3) вимірювалося в процентному вираженні співвідношення маси язика і резонаторів. Застосування цієї лінійки сприяло тому, що різні геометричні розміри мовного тракту певною мірою нівелювалися. Два додаткові параметри — віддаль між коренем язика та стінкою верхнього і середнього фаринкса — вимірювалася за допомогою двох прямих ліній, розташованих паралельно до оклузивної площини.

Виміри рухів мовних органів провадилися за першою системою, але найважливішими параметрами виявилися переміщення

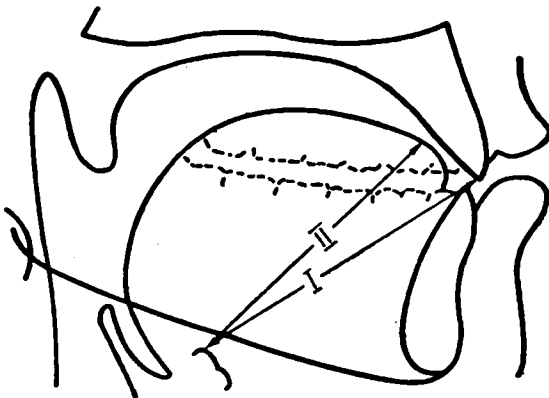

Рис. 2

під'язикової кістки, що вимірюються віддаллю в мм від верхнього різця до верхнього різка (параметр 1, рис. 2) при збереженні розмірів мовного тракту, що наближаються до натуральних. Для аналізу використовувалися схематичні графіки.

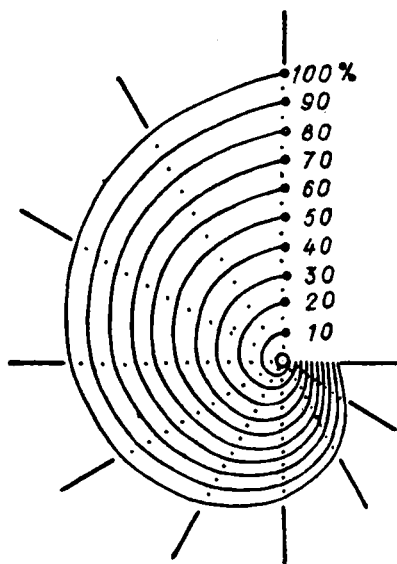

Рис. 3

Значення параметра, що відбиває рухи під'язикової кістки, зумовлене тим, що до неї знизу й зверху прикріплені групи м'язів, які відіграють при мовотворенні функціональну роль. Зверху до під'язикової кістки прикріплені *m. digastricus*, *styloglossus* і *hyoglossum*, які можуть піднімати під'язикову кістку вгору й назад разом з гортанню. Завдяки *m. digastricus*, що з'єднує щелепу з під'язиковою кісткою, під'язикова кістка може переміщатися вперед. Знизу до під'язикової кістки прикріплені м'язи *sternoglossus* і *sternoth*, які можуть знижувати під'язикову кістку разом з гортанню і коренем язика та відтягати її назад.

Роль під'язикової кістки в процесі мовотворення лишалася до останнього часу неясною. Спостереження за переміщенням під'язикової кістки по вертикалі і горизонталі, що стали можливими завдяки рентгенкіно, спорадичні й не відзначаються цілеспрямованістю.

Цінні відомості про рухи під'язикової кістки є в статтях К. Менона і В. Шіпер¹⁰, де підводяться перші підсумки фунда-

¹⁰ Див.: Menon K. M., Shearer W. M. H. Hyoid position during repeated Syllables.— «Journal of Speech and Hearing Research», v. 14, N. 4, 1971.

ментально початого дослідження, присвяченого спеціально вивченню за допомогою рентгенокіно рухів під'язикової кістки під час мовотворення. Автори дослідили мову 7 дикторів, які тричі повторювали мовний матеріал, що складався з відкритих складів за схемою: глухий приголосний + голосний.

Наслідки вимірів оброблені статистично. Серед висновків авторів особливої уваги заслуговують такі. Положення під'язикової кістки при артикуляції голосних істотно розрізняється, але при цьому не виявлено істотної різниці при повторі складу з тим самим приголосним. Переміщення по горизонталі при творенні голосних значніші, ніж переміщення по вертикалі, причому [i:] по горизонталі займає найближчу позицію порівняно з [u] та [a:], а по вертикалі — найнижчу. При цьому голосні розрізняються між собою головним чином залежно від підняття і в меншій мірі — залежно від ряду. Для спостережень за артикуляцією голосних автори пропонують користуватися переважно шкалою вимірів по горизонталі. Шкала встановлюється паралельно до піднебіння. Голосний [i:] за положенням під'язикової кістки більш стабільний, ніж [u] та [a:].

За даними наших вимірів рух під'язикової кістки, вимірюваний від верхнього різця до різка під'язикової кістки (параметр I, рис. 2) передає членування мовного потоку на склади.

Параметр II (рис. 2) — віддаль від різка під'язикової кістки до максимально віддаленої точки на поверхні язика — передає дуже важливий параметр артикуляторної динаміки переміщення максимальної точки на поверхні язика. Цей параметр дозволяє чітко визначити консонантний або вокалічний характер звуків та момент переходу у сполученні цих елементів. Він поки що не вивчений повністю, хоча вже був попередньо описаний у книзі «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика», за ред. акад. І. К. Білодіда, 1969 р.

Як відомо, однією з основних ознак приголосних є локалізація напруженості в місці творення щілини або зімкнення. Напруження виникає внаслідок дії активного органа. За другим параметром вимірювань можна простежити локалізацію напруженості за м'язовою напруженістю язика. Найвіддаленіша точка під час артикуляції передньоязикових знаходиться на кінчику або передній спинці язика проти верхніх зубів або альвеол, а під час артикуляції задньоязикових — на задній спинці язика напроти м'якого піднебіння. Отже, відзначений параметр є також показником і активного мовного органа. При більшій напруженості передньоязикових зімкнених, коли кінчик язика дуже сильно впирається у верхні зуби, відстань від верхнього різка під'язикової кістки до найвіддаленішої точки на спинці язика збільшується, а при спокійніших артикуляціях, коли кінчик язика тільки торкається верхніх зубів, така відстань зменшується. Ця особливість параметра може бути використана як показник артикуляторної напруженості при творенні приголосних.

Найбільша відстань від верхнього кінця різьки під'язикової кістки до максимально віддаленої точки на спинці язика виявляється під час творення передньоязикових приголосних і найменша — під час творення задньоязикових. Це пояснюється особливостями способу їх артикуляції. Однак максимальний параметр передньоязикових припадає на кінчик і передню спинку язика і, можливо, відбиває найбільш активну частину при цій артикуляції. Максимальний параметр середньоязикових припадає на середню спинку язика, а максимальний параметр задньоязикових — на задню спинку язика. Цифрові показники напруженості різні щодо певних груп приголосних (зімкнених, щілинних) і тому мають не абсолютний, а відносний характер. Крім того, у кожного мовця спостерігається свій діапазон напруженості (мінімальний і максимальний), зумовлений будовою і розмірами мовного апарата.

Зростання напруженості приголосних залежить від двох чинників: від наголошеності складу і від складової позиції приголосного. Приголосний наголошеного складу при інших однакових позиційних умовах має більшу артикуляторну напруженість, ніж приголосний ненаголошеного складу.

За показниками напруженості приголосні різних, хоч і близьких артикуляційних груп, наприклад щілинні і зімкнені передньоязикові, палаталізовані і непалаталізовані зімкнені, можуть виявляти неоднакові характеристики в наголошеному і ненаголошеному складах.

По-різному реагують щодо вияву артикуляторної напруженості приголосні переднаголошеного і післянаголошеного складів: часто приголосний переднаголошеного складу має більшу напруженість, ніж приголосний післянаголошеного, а іноді й навпаки — меншу.

У словах, на які падає фразовий або логічний наголос, напруженість приголосних посилюється.

Другим чинником, що визначає напруженість приголосних, є складова позиція приголосного. У закритих складах початковий приголосний більш напружений, ніж кінцевий, якщо обидва за способом творення і за діючим органом належать до однієї групи. Навіть тоді, коли приголосний знаходиться в наголошеному складі, але в його кінцевій позиції, він виявляє меншу напруженість, ніж приголосний того самого слова, який знаходиться в наступному ненаголошеному складі, але в його початковій позиції.

Довгі пом'якшені приголосні, як правило, виявляють найбільшу напруженість серед усіх груп приголосних української мови, і звичайно вони більш напружені в початковій позиції ненаголошених складів, ніж відповідні тверді приголосні в такій же позиції наголошених складів.

У мовному потоці артикуляторна напруженість звуків неоднакова, вона посилюється при вимові приголосних і послаблюється

під час вимови голосних. У складах з ненаголошеними голосними напруженість голосних і приголосних здебільшого нівелюється.

Цей параметр не слід ототожнювати з іншим параметром, який теж має назву визначення максимальної точки артикуляції і передбачає уточнення класифікаційної схеми голосних¹¹. У лабораторії експериментальної фонетики Київського державного університету була вироблена процедура створення класифікаційної схеми голосних із застосуванням поняття відносної векторної віддаленості¹².

Артикуляційна діаграма представляє взаємне розміщення найвищих точок підняття спинки язика (інакше місця творення) для всіх голосних — з метою подальшого зіставлення з діаграмою голосних у формантній площині (рис. 4).

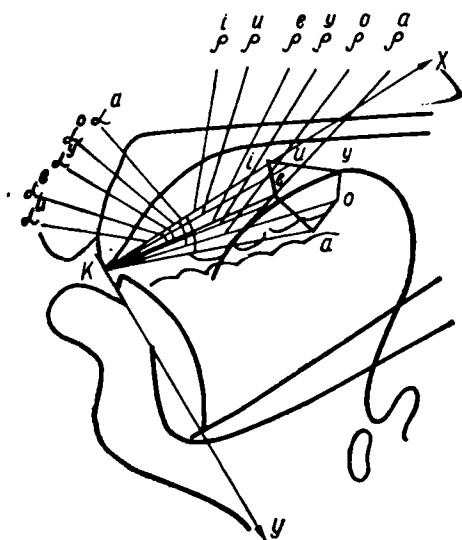

Рис. 4

Положення кожної точки на площині може бути представлене віддаллю від початку координат до точки і кутом між цією прямою і однією з координат осей:

$$z = \rho \varphi(\alpha),$$

де ρ — віддаль від початку координат до точки Z ; α — кут між віссю x і прямою ρ ; $\varphi(\alpha)$ — функціональна залежність кута.

¹¹ Див.: Фант Г. Акустическая теория речеобразования.

¹² Див.: Ципцюра Л. Ф. Деякі питання стійкості діалектної фонетичної системи.— «Мовознавство», 1968, № 5.

Відрізок прямої, що з'єднує початок координат з даною точкою, помножений на $\varphi(\alpha)$, називається вектором.

За координатну вісь x вибрано пряму, що з'єднує верхнє ікло і найвищу точку язика при вимові голосного i , а в ролі початку координат — кінцеву нижню точку верхнього ікла. Отже, положення найвищої точки язика при творенні будь-якого голосного визначається двома параметрами: а) віддаллю між цією точкою і кінцевою точкою верхнього ікла та б) кутом між віссю x і прямою, що з'єднує верхнє ікло з потрібною точкою. На рисунку дається приклад побудови діаграми найвищих точок у системі координат « x » і « y ». K — верхнє ікло (початок координат); вісь « x » проведено між точкою « K » і найвищою точкою підняття язика голосного i . Відносна векторна віддаленість будь-якого голосного дорівнює

$$\bar{\rho}_* = \frac{\rho^j}{\rho^i} \varphi(\alpha^j),$$

де ρ^j і α^j — віддаленість і кут j -ої (будь-якої) голосної; $\varphi(\alpha^j)$ — функція кута α^j .

Для виключення впливу масштабу зображення рентгенограм та індивідуальних особливостей мовного тракту дикторів використовується метод відносних одиниць, який полягає в тому, що метричні (абсолютні) розміри, одержані в результаті експериментальних замірів, відносяться до одного базового розміру. Таким виміром обрано віддаль між кінцевою точкою верхнього ікла і точкою i .

Цей метод дає можливість кількісно визначити артикуляцію будь-якого звука відносно якого-небудь іншого з погляду найбільш важливих диференційних ознак: місця творення і ступеня підняття язика: $\rho_* = \frac{\rho^j}{\rho_u} \cdot \varphi(\alpha^j)$, де ρ^j і ρ_u — абсолютна віддаленість точки j — того (будь-якого) голосного і голосного i відповідно від крайньої нижньої точки ікла; ρ_* — відносна векторна віддаленість.

Одним з істотних моментів при практичній реалізації методу відносної векторної віддаленості є визначення найвищої точки підняття язика при творенні звука. На схемах ротової порожнини, одержаних на матеріалах кінорентгену, «положення язика можна визначити як найвищу точку поверхні язика з середньої (сагітальної) площини»¹³.

Якщо прийняти умовно, що піднебіння нерухоме, то, проводячи лінії, паралельні до нього, можна з достатньою для практики точністю одержати в точках дотику цих прямих з язиком шукані точки.

Спостереження за динамікою розвитку окремих параметрів на підставі розгортання мовного потоку в часі виявляє, що ко-

¹³ Ф а н Г. Акустическая теория речеобразования, с. 114.

жен параметр має свою кульмінацію і свій спад. Для лінгвіста важливо встановити, наскільки членування мовного потоку збігається із сегментацією фонологічних одиниць (фонем), складів, слів, речень тощо, однак найточніші виміри стверджують лише негативну відповідь. Друге питання, що постає перед лінгвістом, — чи можна вважати значущою тільки кульмінацію, лишаючи поза увагою визначення точної межі. Простежимо за кількістю піків кульмінації на підставі різних параметрів. У фразі «Видно широкі степи за зеленим берегом» виявлено шість найзначніших піків за рухами нижньої щелепи, що відповідають шести словесним наголосам (видно, широкі, степи, зеленим берегом). Локалізація цих піків зовсім необов'язково збігається з локалізацією голосного: у слові «видно» — на умовній межі між [д] та [н], «зеленим» — на межі [е] та [н], «берегом» — на межі між [е] та [р], причому в двох останніх прикладах виступають відкриті склади, що, здавалося б, повинно спричинитися до того, щоб пік локалізувався десь у середині голосного. Щоправда, у випадках «широкі» і «степи» пік справді локалізується на протязі голосного. Менш помітні піки (так би мовити, піки другого рангу) спостерігаються на ненаголошених складах (но, сте, зе, гом). З них два склади виражені дуже невиразно (ти, ре) — у першому випадку перед наголошеним складом, а в другому — після наголошеного складу. Локалізація абсолютних спадів не збігається із сегментацією, побудованою за принципом зімкнення, щілина — приголосний; ширший прохід — голосний. Ці спади запізнюються порівняно із вказаною сегментацією на 80 мсек (видно широкі), 40 мсек (широкі степи), 80 мсек (степи за зеленим) і цілком збігаються в одному випадку (зеленим берегом).

За параметром зміни отвору між губами спостерігається 6 піків, але їх локалізація зміщена за рахунок лабіалізації. Замість піка на наголошеному слові «широкі» спостерігається спад, як і належить при лабіалізованому [o]. Зміщення локалізації піків навіть і не при лабіалізованих голосних значне, артикуляційна специфіка сегментного (фонемного) рівня накладається на порівняно менш трансформовану складову енергію, що передається рухами нижньої щелепи.

За параметром висування губ наперед спостерігається тільки чотири піки, пов'язані лише із сегментним рівнем артикуляції — лабіалізованими голосними та приголосними. Але лабіалізація не витримує рамок ані фонемної, алофонної організації, ані складової. Її межі і особливості поширення вимагають дальшого дослідження.

За параметром змінної максимальної точки виділяється щонайменше 8 піків, що відбивають особливості сегментного рівня — відносно більші параметри приголосних порівняно з голосними, які значно підсилюються залежно від фразового наголосу і позиції приголосного щодо початку та кінця слів.

Слід відзначити, що для повної картини складового членування необхідний синхронний графік усіх згадуваних параметрів.

Вивчення коартикуляції передбачає дослідження ступеня взаємовпливу та взаємопроникнення артикуляцій у сполученні приголосний + голосний, що позначається на модифікації алофонів голосних¹⁴.

Одним з окремих питань, що розглядалося при вивченні коартикуляції, є питання про фонетичну симетрію односкладових слів, що містять сполучення трьох фонем. Численні факти підтверджують неможливість фонетичної симетрії, тобто нетотожність артикуляційних рухів при зміні послідовності фонем, на матеріалі української та німецької мов. Це доводить наявність двох рівнів в односкладових словах — фонемної (сегментної) структури та складової організації, що виразно впливає з графіків двох німецьких слів *gell* та *leck*, які підтверджують нетотожність роботи артикуляторів.

Друга координаційна система вимірів дозволяє вирішувати проблеми, пов'язані із складовою організацією та редукацією голосних. Простежимо за явищем флукуаційного підвищення чи зниження артикуляційного укладу залежно від типу складу на матеріалі німецької мови, де існування двох структурно значимих типів породжує досить яскраві відмінності їх фонетичного вияву.

Ефект підвищення — зниження артикуляційного укладу, побудований на контрасті [e: — e] в словах *Beet* — *Bett* виступає на графіках радіальних координат. Підвищення артикуляційного укладу при [e] виразно виступає на координаті 15°, а на координатах 90° і 120° зниження не спостерігається, що також підкреслює загальну тенденцію до підвищення артикуляційного укладу, починаючи з половини тривалості голосного. Зниження артикуляційного укладу при [e:] виступає також по координаті 15°, але в самий останній момент артикуляції.

Редукція українських голосних, досліджувана на основі другої координаційної системи вимірів, виступає як функція двох змінних величин — часу та консонантного оточення. За цією системою можна встановлювати й ступінь редукації.

Застосування кінофлуорографії при вивченні специфіки різноманітних лінгвістичних явищ, починаючи з коартикуляції й кінчаючи редукацією, свідчить про перспективність використання його методу в майбутніх експериментально-фонетичних дослідженнях.

¹⁴ Див.: Гоцька Н. І. Голосні звуки.— У кн.: «Сучасна українська літературна мова». Т. І. Фонетика. К., «Наукова думка», 1969.

Асп. ШЕВЧЕНКО Т. Г.
(Одеський університет)

ВОКАЛІЗМ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК АНАНЬІВЩИНИ

Досліджувані ананьївські говірки, які належать до новостворених, розташовані на півночі Одеської області.

Починаючи з класифікації українських діалектів К. П. Михальчука, територію цю відносять (і за сучасними уточненими даними поділу на групи говорів) до подільсько-степового мовно-пограниччя¹. Перехідна межа між цими говорами визначалася дослідниками по-різному. Це, зокрема, пояснюється недостатнім фактичним матеріалом, що брався в основу досліджень, а також, мабуть, своєрідністю формування цих говірок (насамперед їх різнодіалектний характер).

Атлас української мови, підготовлений до друку відділом історії і діалектології української мови Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, дасть можливість об'єктивніше підійти до висвітлення питання про південну межу подільсько-степового пограниччя. Та все ж специфіка і своєрідний характер формування говірок Причорномор'я вимагає суцільного територіального обстеження, яке можна здійснити шляхом монографічних досліджень або лінгвогеографічно: укладанням регіонального атласу².

¹ Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины.— «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край». Т. VII, Вып. 2, СПб, 1877, с. 477.

² Говірки Одещини досліджували: Дзендзелевский И. А. Украинские говоры нижнего Поднестровья. Автореферат канд. дис., Одеса, 1952; Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса, 1958; його ж. Методичні рекомендації для практичних занять з української діалектології. Одеса, 1966; Мельничук О. С. Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимського району, Одеської обл.).— «Діалектологічний бюлетень», Вип. III, 1951; Дроздовський В. П. Південнобессарабські українські говірки.— «Праці X Республіканської діалектологічної наради». К., 1961; Заворотна Т. П. Деякі лексичні особливості українських наддунайських говірок.— «Тези доповідей та повідомлення XVIII Наукової конференції» (Ужгородський державний університет). Серія мовознавства, 1964; Мукан А. М. Важливіші особливості словозміни в українських придунайських говірках.— «Наукові записки Глухівського державного педагогічного інституту». Т. I. Вип. I, Суми, 1960; Логвин В. П. Особливості вимови голосних у говірках нижнього правобережного Подністров'я.— «Наукові записки Одеського педагогічного інституту». Т. XXIII, Одеса, 1959 та ін.

Система вокалізму досліджуваних говірок включає шість голосних фонем: /i/, /i/, /e/, /a/, /o/, /y/. Вони найбільш виразні під наголосом. У процесі мовлення ненаголошені фонемі, опиняючись в різних позиційних та комбінаторних умовах, фонематичну виразність можуть втрачати.

Репрезентантом фонемі /i/ виступає в говірках нелабіалізований голосний звук переднього ряду високого ступеня підняття [i].

Фонема /i/ < *и* факультативно реалізується в звуках [н], [і], утворюючи в говірках фонетичні паралелі: чи і пі(і)ги, цві(і)сті, зи(і)ма́, горі(і)шче, а також лише [і] в структурах: п'іс'мо́, к'іс'іл, с'к'іпа́тис'а, оу́з'іма, як лексикалізоване явище. Ненаголошені й наголошені голосні *и* (*и'*), *і* (*і'*), виступаючи в межах двохсторонньої взаємозаміни, утворюють фонетичні дублети, причому дублетна форма — наслідок орфографічної норми літературної мови: іна́че — і'на́че, (г) иржа́ти — іржа́ти, і́н'і́й — і́н'і́й, і́нчий — і́нчий, але (г) і́стик.

Часто фонема /i/ (< *о* та іншого походження) переважно після твердих приголосних у ненаголошеній (рідко наголошеній) позиції обнижує артикуляцію до вияву в голосному переднього ряду високо-середнього підняття [н]: о́бид, рил'а́, при́з'в'ішче, сти́жок, у комирч'і́н'і, папіро́са, провира́у́, ті́ко.

Як свідчать дослідники, така рефлексія етимологічного [о] в південно-західних говорах можлива лише тоді, коли реалізація цього процесу відрізняється від реалізації рефлексів давньоруських *ы*, *и*, зокрема, коли їх відповідником є фонема /иe³. Досліджувані говірки такої реалізації давніх *ы*, *и* не виявляють, хоч як реліктові структури з розширенням артикуляції кінцевого [н] до [е] спостерігаємо в деяких говірках: тро́хе, тіл'ке, зв'і́це, зв'і́те.

Позиція фонемі /i/ між м'якими приголосними в структурі *ц'іл'увáти*, що виступає в говірках, сприяє асиміляції щодо наступного голосного і реалізації її в звукові [у]. Структура *ц'ул'увáти*, як наслідок асимілятивних змін, реалізується у мовленні старшого покоління.

Відповідником фонемі /и/ є нелабіалізований голосний звук переднього ряду високого, трохи обниженого підняття [и]. Давні звуки *ы*, *и*, у коренях слів злилися в одному голосному переднього ряду [и]: ри́ба, рі́ло, ті́хо, сі́то, лі́па, вимн'а́.

У словах іншомовного походження відповідником фонемі /и/ (а також /e/) виступає звук [і]: бригад'і́р, магаз'і́н, трахтор'і́ст, д'і́з'і́л', т'і́л'і́фон, т'і́л'і́в'і́зор.

Вияв фонемі /e/ — нелабіалізований голосний звук переднього ряду середнього ступеня підняття [е] — реалізується в на-

³ Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. К., «Наукова думка», 1973, с. 26 і далі.

голошеній позиції. Ненаголошена позиція має різні характери звуження цієї фонemi. У переднаголошеному складі ступінь звуження голосного [e] залежить від гармонійної асиміляції. Особливо це спостерігається тоді, коли ненаголошений [e] знаходиться перед наголошеними або побічно наголошеними складами з [e], [a]. У цій позиції /e/ виступає в ширших або вужчих варіантах — [e^н], [ie^н] (рідше — [и^н]): те^н(ie^н)пёр, не^н(ie^н)ма́, ве^нрста́т, ле^нда́ча, зе^нле́не. Перед складом з [и] ненаголошена фонема /e/ виступає лише у вужчих варіантах [ie^н], [и^н]: тилі́чка, чи^нри^не^нві́ки, пше^нні́ц'а тощо.

Позиційні вияви фонemi (e) — [e^н], [ie^н], [и^н] — внаслідок дії вокальної асиміляції, можуть реалізуватися у комбінаторних варіантах [и^н], [и^н], [и^н]: ви^нс'і́лний, чи^нр'і́ш, лі^нм'і́шка, м'і^нні́, ж'і^нні́х, у пі^нчі́. Отже, досліджувані говірки виявляють двоступеневий характер звуження, один з яких (звуження /e/ до [ie^н], [и^н]) виявляють ряд говорів південно-західної діалектної групи⁴, а другий — e (ie^н, u) > [и^н], [и^н], [и^н] — реалізуються в говірках подільських⁵, південнобессарабських⁶, середньочеркаських⁷, середньоподніпровських⁸.

У післянаголошеній позиції фонема /e/ виступає в комбінаторних варіантах, причому ширші варіанти реалізуються частіше у формах повноголосних, хоч деякі говірки виявляють також і вужчі варіанти: йа́син, гроше^нї́, ни^нма́йе, бе́ре^нст, за́ве^нр^нтка, за́виритки.

Ненаголошена кінцева фонема /с/ в більшості говірок у дієслівних та займенникових структурних реалізується в варіантах [e^н], [ie^н], [и^н]: шутку́йте^н, пон'іма́йти^н, прихо́ди^н, вино́си^н, до се́би^н, у ме́ні.

Спорадично фонема /e/ в сильній позиції реалізується у звукові [и]: голóдин, холóдин, го́дин.

Фонема /a/ < e в переднаголошеній позиції після губних приголосних у структурах складних числівників реалізується в звуках [і], [і^н], [и], [и^н]: д'і́в'і́тна́ц'і́т; — д'і́в'і́тна́ц'і́т' — д'і́в'і́н-(и^н)́тна́ц'і́т. Такі структури переважають у говірках, крім сіл Бірки, В. Боярка, Долинське, Троїцьке, в яких форми літературної вимови реалізуються у мовленні паралельно з місцевими, діалектними.

⁴ Приступа П. Г. Говірки Брюховицького р-ну, Львівської обл. К., 1957, с. 13; Залеський А. М. Названа праця, с. 40.

⁵ Мельничук О. С. Названа праця, с. 51—52; Терешко Л. С. Українские говоры Южного Побужья. Автореферат канд. дис., Одеса, 1954, с. 8.

⁶ Дроздовский В. П. Украинские говоры Бессарабского Приморья. Автореферат канд. дис., К., 1962, с. 7.

⁷ Могила А. П. До характеристики середньочеркаських говірок. К., 1958, с. 15.

⁸ Чабаненко В. А. Говори долины реки Конской. Автореферат канд. дис., Дніпропетровськ, 1965, с. 6.

У цих же структурах слів відбувається перезвук $a (< e)$ в голосні переднього ряду [i], [и], [i^и], [и^и]: дів'ит', дєс'ит', двинаці(и^и)т', тринаці(i^и)т', дваці(i)т', триці(и)т'.

Перезвук $a > /e/, /i/$ в ненаголошеній позиції (частіше) і наголошеній (рідше) спостерігаємо і в запозиченій структурі «хазяїн»: хадз'ейін//хадз'айін, хадз'е(и)йї, хадз'е(и)йнували.

Рефлекси давнього $a (< e) > i$ в числівникових формах (а також в інших випадках) споріднює ананьївські говірки з говірками південно-східної⁹, а також з багатьма говорами південно-західної діалектної групи говорів, зокрема подільськими¹⁰, північнобуковинськими¹¹, бойківськими¹², закарпатськими¹³.

У словах іншомовного походження на місці ненаголошеного і переважно початкового [a] виступає фонема /o/: обиркóса, отóбус (автобус), ока́ц'їа, огро́ном, копита́н. Такий перехід нормативного $a > o$ в словах етимологічно ізольованих, малопрозорих реалізується в говірках сіл Мардарівка, Новоолександрівка, Романівка, Новогеоргіївка, Перешори, як явище спорядичне.

Спостерігається послідовна рефлексія давнього $o > i$ в історично закритих складах, що реалізується в односкладових структурах: к'ін', сніп, пл'ит, в'із, в'іл. Рідко, внаслідок аналогії до форм непрямих відмінків, виступають рефлекси з давнім [o], утворюючи фонетичні дублети. Дещо подібно реалізується рефлексія $o > i$ в двоскладових структурах, але з однією суттєвою різницею: в них форми з [o] в новому історично закритому складі виступають частіше наближаючись до частоти вживання

⁹ Могила А. П. Названа праця, с. 14; Лисиченко Л. А. Із спостережень над фонетичними особливостями говірок Куп'янського і Дворічанського районів Харківської обл.— «Наукові записки» (Харківський державний педагогічний інститут ім. Г. С. Сковороди). Філол. серія, Т. XXV. Харків, 1957, с. 82.

¹⁰ Мельничук О. С. Названа праця, с. 49; Терешко Л. С. Особливості фонетичної системи надбужських говірок Кривоозерського р-ну на Миколаївщині. «Діалектологічний бюлетень». Вип. VI. К., 1956, с. 99; Голоскевич Г. К. Описание говора с. Бодачевки (Колодиевки) Ушицкого уезда, Подольской губ., ИЗОРЯС. Т. XIV, 1910, с. 112.

¹¹ Бандрівський Д. Г. Фонетичні особливості бойківських говірок Боринського і Турківського р-нів Дрогобицької обл. «Дослідження і матеріали з української мови». Т. I, К., 1959, с. 11.

¹² Леонова М. В. До характеристики говірок північних районів Буковини.— «Наукові записки Чернівецького ун-ту». Т. 31. Серія філол. наук. Вип. 7. «Питання історії і діалектології східнослов'янських мов». Чернівці, 1958, с. 90.

¹³ Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Прага, 1938, с. 292; Дзєндзелівський Й. О. Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської обл. асп.— «Наукові записки» (Ужгородський державний університет). Т. XIV. Діалектологічний збірник. Вип. I, 1955, с. 21—22; Пагір'я І. Д. Система голосних у говірках північно-західної Мукачівщини.— «Наукові записки» (Ужгородський державний університет). Т. XXVI. Діалектологічний збірник. Вип. 2, Ужгород, 1957, с. 79.

форм з [i]: дїйка — дбїйка, ослїн — ослон, вїг'їн — вїгон, але переважно — радос'ц', гадос'ц', громкос'ц'.

Ареал рефлексу [o] в структурі *ра́дост'* охоплює значну частину поліських говорів по обидва боки Дніпра, західнолугенські говори, а далі вниз на південь Правобережної України, щоправда з рідшим виявом рефлексії¹⁴. Таке значне поширення на південь рефлексу [o] в цій структурі свідчить про те, що внутрішні аналогічні процеси підтримувалися зовнішніми чинниками: переселенським рухом з півночі та впливом російського говіркового оточення.

Говорячи про вплив російського говіркового оточення, ми маємо на увазі насамперед функціонування у говірках, близьких до російської мови лексичних відповідників: то́ко, то́л'ко, ко́нчити, по́сл'а, бо́л'ше, по́мо́шчик, пи́рово́шчик, до́говор — до́гов'ір, по́том — по́тім (в останніх парах слів у залежності від наголо-су). Подібні рефлекси виступають у говірках Лубенщини¹⁵. Наявність деяких лексичних відповідників рефлексії давнього [o] (зокрема тих, де [o] виступає в словах по́том, ко́нчит, по́мо́шник та ін.) у говірках Лубенщини, досліджуваних ананївських та засвідчених в матеріалах АУМ підтверджують думку І. О. Варченка, «що звук *o* в цій лексичній групі не є вузькодialeктною рисою»¹⁶.

У наголошеній позиції фонема /o/ розрізняється на основі диференційних ознак з близькою до неї фонемою /y/. Проте, в ненаголошеній позиції /o/, внаслідок звуження артикуляції та фізіолого-акустичною близькістю з /y/ фонематичну чіткість втрачає. Нейтралізація диференційних ознак /o/: /y/ в слабкій позиції зумовлює появу значної варіативності фонемних форм у досліджуваних говірках — [o], [oʷ], [yʷ] — та злиття їх в одну звукову [y]. Нейтралізація протиставлення /o/: /y/ проявляється в положенні [o] перед [y], [i] (також [i] позиційним з [и] чи [е]) та рідше перед [e], [и], [o]. Для досліджуваних говірок характерне «помірне укання» з наближенням до сильного, особливо помітне в алегровому темпі мовлення, що фіксується в усіх структурних елементах слова: кужушо́к, му́тузо́к, буй'їу, куп'їйка, муг'їла, пу'во́ска, до'дбо́му, у'ну́ка, то'уб'ї, світу́йу, п'яту́йу, обр'обл'ану́йу. Позиційне *y* (y^o) також може впливати на ненаголошений [o] попереднього складу, а нерідко й наступного, що прилягає до слова з [y] позиційним чи етимологічним: с'укуліт, чу'лу'вік, на го'лу'в'ї, до'у ну́ки.

У межах вокальної гармонії «помірне укання» характерне для говорів південно-східного наріччя¹⁷, «укання», «помірне

¹⁴ Атлас української мови. Т. I, карта № 64 (72). Рукопис знаходиться в відділі історії і діалектології української мови Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

¹⁵ Варченко І. О. Лубенські говірки і діалектна суміжність. К., 1963, с. 23.

¹⁶ Варченко І. О. Названа праця, с. 24.

укання» з наближенням до сильного виявляється у більшості говорів південно-західного наріччя, зокрема в говірках подільських¹⁸, південноподільських¹⁹.

Досліджувані говірки виявляють і зворотне фонетичне явище, коли ненаголошений етимологічний [y] реалізується як о (oʷ): бoма́га, oжé, озváр, oʷпáу, по oкрайíні, oча́стки, оз'ір тощо. Це так звані гіперизми. На думку деяких дослідників, поширені вони на території зіткнення між сильноукаючими і помірноукаючими діалектами²⁰. Визнає їх гіперизмами і А. М. Залеський, зважаючи на нерегулярний характер зміни [y] на [o] в південно-західних говорах²¹. Незважаючи на те, що гіперичні явища мають несистемний характер, все ж фіксуються дослідниками на значному територіальному масиві, зокрема в південно-західній групі говорів, переважно в тих говірках, що знаходяться на стикові двох південних діалектів²², а також новостворених говірках, які формувалися на різнодіалектній основі²³.

Вияв фонемі /y/ — нелабіалізований голосний звук заднього ряду високого підняття [y] — реалізується в наголошеній і ненаголошеній позиціях. Етимологічний [y] і старий носовий Q злилися в одному звукові [y]: дуб, виду́, рука́, дути́, звук тощо. Лише в словах, запозичених з польської мови, давній носовий Q реалізується у звукосполучі голосного [e] з приголосним [n] або [m]: гёмба (польськ. gęba), грембл'увáти (польськ. gręplować), прент (польськ. pręć), хорéн'ки-хоругва (польськ. chorońki), порéнча (польськ. poręcz).

У говірках відповідно до структури «метелик» виступають форми — му́телик — му́тлик — му́тил' — му́тел, що поширені в більшості говірок. Лише у говірках сіл Долинське, В. Боярка, Бірки, Кохівка літературна форма виступає паралельно з місцевими: миeтéлик — му́телик — му́тил'. Перехід етимологічного

¹⁷ Ващенко В. С. Полтавські говори. Харків, 1957, с. 50; Могила А. П. Названа праця, с. 15.

¹⁸ Очеретний А. Д. Говори Уманського р-на Черкаської обл. Автореферат канд. дис., К., 1958, с. 9; Голоскевич Г. К. Названа праця, с. 109—111.

¹⁹ Мельничук О. С. Названа праця, с. 52; Терешко Л. С. Названа праця, с. 101—102; Пелих Г. Ф. Прибугські говори Первомайського р-на Николаєвської обл. Автореферат, канд. дис., К., с. 6.

²⁰ Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології. Ч. I. Фонетика. Ужгород, 1965, с. 120; Мельничук О. С. Названа праця, с. 50; Назарова Т. В. Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках нижньої Прип'яті.—«Діалектологічний бюлетень». Вип. VIII. К., 1961, с. 20.

²¹ Залеський А. М. Названа праця, с. 71.

²² Очеретний А. Д. Названа праця, с. 6; Мельничук О. С. Названа праця, с. 50.

²³ Лисиченко Л. А. Названа праця, с. 14; Шарпило Б. А. До питання про природу деяких гіперичних явищ...—«Наукові записки Ворошиловградського педагогічного інституту». Вип. V. Ворошиловград, 1956, с. 68; Дроздовський В. П. Названа праця, с. 7; Логвин В. П. Названа праця, с. 18.

$o > y$, мабуть, стався у слові «мотиль», в якому наближення у вимові ненаголошеного [o] до [y], як прояв «сильного укання», закріпилося в ряді говірок наголосом.

Досліджувані говірки виявляють групу слів, які фонетичним оформленням подібні до структур з другим повноголоссям — *тєре^н(и)п*, *чóрона*, *нóчови*, у *вóрост* (у зрїст), *мáрал' і*, *гарабá*, *караскí*, *галавар'і*. Однак виходячи з умов, в яких виникло друге повноголосся, мабуть, лише *тєре^н*, *чóрона*, можна класифікувати повноголосними формами. Усі інші структури виникли в результаті різних чинників. Так, структура *нóчови*, — мабуть, за аналогією до *нóчоўки*.

В Атласі української мови ареал рефлексу вставного [o] у структурі *нóчови*, що виступає паралельно з *ночви*, займає значну територію на південь від міста Бердичів у напрямку до Первомайська, охоплюючи переважно ареал подільських говір²⁴.

Структура *галавар'і*, можливо, є контамінованою формою до російського *галава*. Поява вставних голосних звуків у структурах *мáрал'і*, *караскí*, *вóрост* — аналогічного характеру. Щодо форми *гарабá*, то цілком можливо, що другий [a] — етимологічний. Як відомо, слово це запозичене (пор. тюрк. *araba*) і на півдні довгий час могло підтримуватися тюркським впливом. Аргументом на користь цієї тези може правити функціонування в говірках запозиченої структури *патладжáни* (пор. тюрк. *patlıcan*).

Зважаючи на специфіку і характер формування ананьївських говірок та на далеко неповний аналіз їх вокалізму, важко робити висновки про належність цих говірок до тієї чи іншої групи говорів. Проте такі риси вокалізму, як обниження артикуляції *i* (< *o* та іншого походження) до [и] (*óбид*, *рил'á*, *провира́у*), реалізація позиційних виявів фонем *e* (*e^н*, *u^е*, *u*), внаслідок дії вокальної асиміляції, у комбінаторних варіантах [и^н], [и^е], [и] (*чир'ін*, *л'і^нм'ішка*, *ж'ін'іх*), «помірне укання» з наближенням до сильного, перехід етимологічного $o > y$ як прояв сильного укання (*мúтил'*), функціонування структур з «другим повноголоссям» (*нóчови*, *арабá*), асимілятивний перехід *i* (ʋ) > *y* в структурі *ц'ул'увати*, перезвук *a* (< *e*) > *i*, *u*, *e* в числівникових структурах та деяких інших словах (*дєс'іт'*, *двáцит*, пор. *хадз'ейн*, *хадз'ейі*) та ін. вказують досить виразно на подільську основу досліджуваних говірок. Про подільську основу цих говірок свідчать і дані третього тому Атласу української мови. Так, на зведеній карті Атласу ареал структури *ц'ул'увати* збігається з ареалом перезвуку *a* (< *e*) > *i* (*дєв'іт*, *дєс'іт'*), східна межа якого проходить приблизно від села Володимирівки Доманівського району Миколаївської області південніше населених пунктів Новопавлівки, Олександрівки в напрямі міста Балти.

²⁴ Атлас української мови. Т. I, карта № 293 (303).

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ДІАЛЕКТНОЮ ФРАЗЕОЛОГІЄЮ ПОДІЛЛЯ

Фразеологічні звороти — особливі лінгвістичні одиниці, які відрізняються від слів не тільки своїми структурно-семантичними ознаками, а й своєрідним історичним розвитком. Якщо лексичний склад мови в своєму розвитку зв'язаний безпосередньо із змінами в суспільстві, новими відкриттями в науці, техніці, літературі, то фразеологія зв'язана з духовним і економічним розвитком суспільства опосередковано (через словник): вона розвивається на ґрунті готових слів, переважно загальноновживаних. Саме тому фразеологізми мають загальнонародний характер. Діалектні фразеологічні розрізнення не виділяються з такою яскравою виразністю, як лексичні. В окремих говорах доводиться по крупинках вилловлювати своєрідні фразеологічні сполучення в широкому потоці діалектних слів з різних сфер життя народу певного мовного ареалу. Цим, очевидно, і пояснюється те, що діалектна фразеологія зовсім мало ще досліджена.

Записуючи лексику діалектів Поділля, ми звернули увагу на те, що в подільських говорах часто зустрічаються своєрідні стійкі словосполучення, поширені тільки на Поділлі, або загальнонародні фразеологізми з іншим значенням.

Причому, особливо розгалужений їх структурно-семантичний склад спостерігається в діалектах південно-західної частини Поділля. Зокрема, там більше зустрічаються архаїчні фразеологізми (*темний в верету* — нічого не бачить навколо себе, *бити блінди* — нічого не робити, *з'їхати з копиці* — опуститися в своєму житті), а також своєрідні фразеологізми, поширені тільки в одному — двох районах чи, навіть, селах (*бити божки* — байдкувати, *на кінське Юра* — ніколи).

У північно-східній і південно-східній частинах Поділля рідше зустрічаються такі фразеологічні одиниці або зовсім не зустрічаються. Там більше поширені загальнонародні фразеологізми, які мають деякі відмінності в значенні (або зовсім інші значення): *чорта пухлого* — 1) нема, 2) зажерливий, *дати сухеньку вечерю* — побити; *кругом хати навприсядки* — 1) безділля, 2) безнадійне, неясне вирішення чогось; *втопитися з головою* — мати нещасливу долю; *за голову братися* — 1) тужити, 2) дивуватися.

Щоправда, діалектні фразеологізми Поділля не відрізняються особливими структурно-граматичними ознаками від загальнонародної української фразеології, оскільки вони, як відомо, утворювалися переважно на ґрунті загальноновживаної лексики.

Як загальнонародні українські фразеологічні одиниці ідіоматичного типу, так і діалектичні фразеологізми подібної структури, поширені на Поділлі, характеризуються непроникливістю своїх структур (пор.: *бити божки; ні сім, ні вісім; плести харамани; намняти ворсу*). У деяких фразеологізмах цього типу безприменникові конструкції (*мастити маслянкою губи; головою слабий, а зуби лікує*) можуть замінюватися применниковими конструкціями (*мастити маслянкою по губах; на голову слабий, а зуби лікує*) або в деяких — можуть замінюватися применники (*мати змію в серці* (і на серці)). Іноді компоненти фразеологізму відділяються контекстуальними словами або словосполученнями (*А ти послухай людей, хоч на хвилину візьми свою нестримну губу на замок*) або в межі фразеологізму включаються слова, які не є компонентами його структури, але синтаксично зв'язані з ними, поширюють його, наприклад: (*важкий*) *як пуд і віник* — легкий; (*тішитися*) *від пуза до чуба* — гуляти з випивкою і бійкою; (*в голові*) *не оралося і не сіялося* — пустота.

Часто зустрічаються фразеологічні варіанти (в межах фразеологізмів компоненти їх можуть замінюватися іншими компонентами): *взятися (вхопитися) за віжки* — почати по-справжньому господарювати, керувати; *на Турманову гору* (у вишеньки до Семена і т. д.) — померти; *закинути (закидати) вудку (вудочку, вудочки), гака (гачок, гачки)* — намагатись щось розвідати; *ноги (копита) відкинути (підняти, простягнути, задерти)* — померти; *знати (пізнати, узнати), почому (почім) коряк вітру* — взнати труднощі життя, взнати біду. Іноді бувають і такі оказіональні заміни, як заміна окремих слів або цілого порівняльного звороту: *вискочив, як Пилип (Марко, Сень, Кіндрат) з конопель (маку, з печі)* — раптово втрутитися в чужу розмову або в справу; *потрібний як на язиці прищ (як козі баян, як собаці «здрастє», як мертвому термометр, як бублик у помях, як булька на окропі)*.

Фразеологізми Поділля яскраво характеризують великі виражальні можливості мови, здатність її передати ті самі поняття, значення різноманітними формами стійких словосполучень. Так, поняття «померти» виражається такими фразеологічними зворотами: *перевестись до Вишневського, перебраться до Семена; переставитись на сьомий район; піти до Федося, ноги (копита) відкинути, нам (йому) дорога до Мирона; списати в Зарваницю; сміятися до образів; зціпити зуби; скласти копита та інші; а значення «пустословити, говорити невпопад» передається фразеологічними синонімами: *ліпити сліпого до плоту; не в ті ворота, бембати (плести) харамани; ні вкинь, ні влий; різати січку; розказувати про Химині кури; ні до сака, ні до бовта; заячу гембу мати, лити сироватку*. Відоме значення «не втручайся в чужі справи, розмови» має такі форми фразеологічного вираження: *не**

сунь носа до чужого глечика; нате й мій глечик на капусту, щоб я була Химка; нате й мою баньочку та ін.

Розвиваючись на ґрунті певних синтаксичних структур словосполучень і речень, фразеологізми (за винятком тих, що зазнали певної деформації) зберігають синтаксичну модель відповідно словосполучення або (рідше) речення. Наприклад, фразеологізми *підпасти коня* — підкріпитись, поїсти трохи; *з'їхати з копиці* — опуститися; *кувати язиком* — влучно висловлюватись — мають структуру дієслівного словосполучення, а *довгі сльози* — штучний плач, *рудий реп'ях* — причепливий — мають структуру іменного словосполучення; фразеологізми: *побачила сова сокола* — неприємна зустріч; *ще й кіт не валявся (не женився)* — нічого не зроблено; *те й робити, що Прокопа женити* — робити те саме — мають структури речень простих (перших два) і складних (друге). Проте, як видно з кожного наведеного прикладу, схожість структур фразеологізмів з структурами їх генетичного джерела має лише зовнішній характер. У процесі свого становлення фразеологізми зазнали певних семантико-граматичних змін: відбулася семантична лексикалізація. Щоправда, вона відбувалася не в однаковій мірі в кожному фразеологізмі: в одних синтаксичних конструкціях компоненти (слова) ніби злились в одне ціле — загальну (образну) семантику фразеологічної одиниці — і «застигли», втративши свої окремі лексичні значення та вільний взаємозв'язок, який був між цими компонентами (*дірява пам'ять* — забудькуватий; *прибитий дрючком до лоба* — пришелепуватий; *зуби точити* — гніватись; *лити сироватку* — говорити дурниці; *дати сүхеньку вечерю* — побити). В інших фразеологізмах ще не відбулися такі семантичні зміни і злиття значень компонентів у нове ціле (*каламутна врода* — невіразна людина; *давити на мозоль* — торкатись болючого місця; *очі три на чотири* — здивований; *візьміть і мій черепочок у вашу баньочку* — не втручайся в чужу розмову). Загальне значення кожної з цих фразеологічних одиниць можна пояснити на основі значень окремих компонентів.

Слід указати й на те, що хоч загальне значення кожного з фразеологізмів першої і другої груп виражає якесь одне поняття, дорівнює значенню слова, все ж у них не відбулося повне лексико-граматичне перетворення синтаксичних структур. Тому структури генетичного використання мають важливе значення для характеристики і класифікації фразеологічного матеріалу.

Зібраний нами діалектний фразеологічний матеріал дуже різноманітний, тому доводиться систематизувати його за різними ознаками: граматичними, функціональними, семантичними і структурними.

За лексико-граматичними ознаками стержневого слова і функціональними особливостями розрізняються: іменні фразеологізми (*телячі вибрики* — вередування; *Дунька з буряків* —

крикливий горлохват; *стуна довбана* — тупиця; *собача радість* — яскравий різнокольоровий галстук; *ганчір'яна душа* — погана людина). Ад'єктивні фразеологізми (*слизький на язик* — балакучий, язикатий; *темний в верету** — непроникливий; *ні сім, ні вісім* — невизначений; *як таранька в пиві* — задоволенні собою; *яке їхало, таке й здибало* — однаковісність). Ад'єктивальні фразеологізми (*в псячий голос* — пізно; *тоді як у курки зуби виростуть* — ніколи; *як мріє, так і піє* — як думає, так і говорить, діє). Дієслівні фразеологізми (*зливати воду на купу* — займатися пустою роботою; *накупити дешевого холодцю* — почувати великий холод, замерзнути; *ноги попелом посипати* — довго не повертатися; *нарізати січку* — говорити щось невизначене і незв'язне; *скакати козою* — радіти чомусь). Дієслівно-пропозиційні фразеологізми, які генетично виражаються двоскладними (простим або складним) реченнями (*не твоя мама галушки варить* — ніякого відношення до справи не маєш; *рік комином вийшов* — короткий час бути замужем; *розсипалась Рева з яблуками* — неорганізована людина; *рак лєтів, а хвіст висів* — нерівномірна робота, невигідна справа). Вигуківі фразеологізми (*А що? Куди там! А що ж!*).

За семантичними ознаками (спосіб злиття компонентів, снів відношення семантики цілого вираження з семантикою його окремих компонентів) розрізняються відомі типи: фразеологічні зрощення, фразеологічні сполучення, фразеологічні вираження.

Фразеологічних зрощень, в яких загальне несинхронно відносно з кожним окремим значенням їх компонентів, вібрано менше, ніж інших типів фразеологічних зворотів, вони рідше вживаються в мовленні подолан. Причому ареал окремих фразеологізмів обмежується лише певними районами. Так, фразеологізм *бомки бити* (нічого не робити) поширений переважно в окремих селах південно-західної частини Поділля. Пряме значення його «бити мух» (бомкою люди називають велику чорну муху). Фразеологізм із таким значенням і подібним морфологічним складом *пускати (стріляти) бомки* поширений переважно в селах північно-східної частини Поділля. Пряме значення його: «брати глину або болото на паличку і кидати вгору»¹.

Фразеологічні зрощення можуть мати різноманітне морфологічне вираження і генетичну синтаксичну структуру. Наприклад, фразеологізми: *натягнути струну* — стати строгим, суворим; *наловити снігурів* — замерзнути; *постригти вуса* — змусити когось виконати волю колективу; *запхати очі* — зробити як-небудь; *сидіти опеньком* — посивіти дівкою — мають структуру безпрій-

* верета — 1) ряднина, 2) вид саморобних шерстяних різнокольорових килимків, якими застеляли колись лавку.

¹ Словар української мови. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. Т. I, К., 1907, с. 35.

менникового двочленного дієслівного словосполучення (дієслово + іменник); фразеологізм *наздогад буряків* — становить приклад групи бінарних безприйменникових прислівникових словосполучень (прислівник + іменник); фразеологічні звороти: *стріляти в очі* — говорити правду; *сміятися до образів* — померти; *сміятися в кулак* — тішитись чужій біді; *торба з дустом* — товста уїдлива людина — мають структуру прийменникового словосполучення (дієслово + прийменник з іменником). Рідше зустрічаються фразеологічні зрощення, виражені поширеним словосполученням (прийменниковим і безприйменниковим): *прибитий дрючком до лоба* — пришелепуватий; *мастити курчатам нігті йодом* — виконувати пусту роботу (дієслово + іменник і прийменник з іменником або дієслово + іменник + іменник + іменник). Ще рідше зустрічаються фразеологізми цього типу, виражені синтаксичною структурою речення, наприклад: *Чоловік на льоду розчахнувся* — чоловік покіннув жінку.

Фразеологічні єдності, цілісна семантика яких є мотивованою окремими значеннями компонентів, що їх складають, поширені в мовленні мешканців південно-західної і південно-східної частин Поділля. Частіше, ніж у зрощеннях, зустрічаються і синтаксичні структури, виражені простими та складними реченнями. Наприклад: *На ходу коней не перепрягай* — не змінюй так скоро свою думку, оцінку чогось; *Софія не переважає Лампію* — обидві ледачі; *сквозняки в голові віють* — дуренький; *нате і мою квочку, бо вона з мотузочком* — не втручайся в чужу розмову; *на вербі груші, а на осиці — кислиці* — говорити неправду, фантазувати.

Часто фразеологічні єдності виражаються стійкими народними порівняльними зворотами: як *гріш на маку*; як *у курки зуби*, як *два рублі вкупі*; (*схожі*), як *свиня на коня*; (*треба*), як *лисому бігуді*, як *зайцеві «стоп-кран»* і т. д.; іноді виражаються допустовими зворотами, що починаються словом *хоч*: *хоч з коліна вилупи, хоч цуценят бий, хоч сядь та й плач*; або стійкими примовками, що починаються сполучниками підрядності чи сурядності (*мов і не він, мов з печі вплав; і вухом не веде, і в голову не кладе; ні кує ні меле*).

Фразеологічні звороти записувались лише ті, які мають структуру предикатного словосполучення і становлять собою влучну (іноді образну) характеристику когось або чогось (*голод не знає посту; лежачого хліба ніде нема; двічі літа не буває; це людина радянського часу; (він, вона) ходить у передових; міцна рука подільського трударя*), а також фразеологічні вираження номінативного характеру (*подільська слава, ситківські баракки (буряки), уланівська печеня* та ін.).

Особливу групу фразеологічних зворотів цього типу становлять так звані лексичні фразеологізми, переважно складні народні терміни або номенклатурні назви: 1) квіток, лікарських трав (*лепухата рожка* — мальва, *ніжна красуня, заяча кривця*,

льон діви Марії, подорожня трава, гуся травка, медова трава, бібкове листя або букове листя (лавровий лист); 2) різноманітні назви сільськогосподарських процесів, назви грибів, сортів яблук, груш, ягід, обрядів тощо (ломати обліг — орати цілину, гадячі губи, кобиляча варга — вид грибів, баньковаті яблука, масло здоба; брат у перших — двоюрідний брат, дружба старший — старший боярин на весіллі).

За радянського часу в мові подолян з'явилося багато нових фразеологічних утворень, що відбивають різні сфери їхнього життя: співуча ланка, ланка десятикласників, гвардійські буряководи, залізна бригада (трактористів), бригада п'ятисотників — буряководів; не голова, а сільрада з бібліотекою, (потрібний) як макогін у космосі, глухо, як у танку та інші. Ці фразеологізми потребують спеціального вивчення.

Отже, як свідчить дослідження, діалектна фразеологія займає значне місце в сфері усного мовлення.

Доц. КОРНІЄНКО Н. П.
(Київський університет)

ПРО ВИКЛАДАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ЗАОЧНОМУ ВІДДІЛІ

У постанові ЦК КПРС про підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук у Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського («Радянська Україна», 1974, 25 червня) ще раз наголошено на «постійному вдосконаленні навчально-методичної роботи» викладачів, приділено особливу увагу дальшому поліпшенню підготовки науково-педагогічних кадрів. У зв'язку з цим у постанові багато сказано про підвищення кваліфікації викладачів, їх лекторської майстерності не тільки в читанні лекцій, а й у проведенні практичних занять, бо основна вимога марксистської наукової методології — постійний зв'язок теорії й практики.

Важливою лінгвістичною дисципліною на філологічному факультеті є історична граматика української мови. Теоретичне і практичне засвоєння цього курсу завжди становило певні труднощі для студентів, воно неможливе без проведення практичних занять, без використання наочних посібників.

Лекція — одна з основних форм навчального процесу. Слухаючи лекцію, студент не повинен ні на хвилину виключати своєї уваги, щоб не втратити послідовності викладу лектора, нічого не пропустити. Але як свідчать психологічні дослідження, стійка увага слухачів, без переключення на іншу діяльність, може утримуватися у людини лише 10—15 хвилин. Природно, що матеріал хоч би найкращої, найзмістовнішої лекції студентові буває важко повністю сприйняти. Це стосується студентів стаціонару, а ще більшою мірою — студентів-заочників.

На заочному відділі доцільно було б застосовувати іншу методику читання лекцій з таких складних курсів, як, наприклад, історична граматика української мови. І, як нам здається, тут було б корисним застосування максимальної кількості наочних посібників (карт, схем, текстів, уривків), їх читання та коментування студентами під час лекції — по ходу викладу матеріалу, не чекаючи спеціального практичного заняття, яке може бути за розкладом лише через 2—3 дні. Це дає можливість, поперше, переключити увагу студентів, а, по-друге, закріпити прак-

тично те чи інше теоретичне положення, включивши у процес навчання і зорову пам'ять.

Ось, наприклад, тема курсу історичної граматики української мови із розділу «Вступ» — «Спільність походження східнослов'янських мов та їх тісні зв'язки в історичному розвитку».

Цю тему можна почати з розгляду питання про індоєвропейську прамову, праслов'янську мову, про прабатьківщину слов'ян, перші писані згадки про слов'ян, східнослов'янські родоплемінні, а потім територіальні діалекти і, нарешті, про утворення єдиної мови східнослов'янської (давньоруської) народності. Тут можуть бути використані деякі унаочнення.

1) Схема «Спільність походження східнослов'янських мов».

Студентам роздаються фотокопії схеми, на якій зображено індоєвропейський період, розпад індоєвропейської сім'ї мов, праслов'янський період, розпад слов'янських племен на три діалектні групи. Розкривається назва «антський період», назви «русь», «рось». Далі з'ясовується утворення давньоруської мови на основі 13 племен, а потім утворення трьох східнослов'янських народностей та їх мов на основі діалектів давньоруської мови. Дається пояснення назв «стара українська мова» (XIV — поч. VII ст.), «інова українська мова» (з кінця XVIII ст.).

2) Фотокопії схеми «Розселення праслов'ян у Європі», де схематично зображено гіпотези розселення, що їх висловили різні вчені.

3) Фотокопії карти «Слов'янські племена в IX ст.», на якій студенти бачать територію, що її займала Київська Русь, племена, які її населяли, що дає можливість краще усвідомити, чому саме Київська Русь — спільний історичний період у житті східнослов'янських народів і в розвитку їхніх мов.

4) Фотокопії уривка з Лаврентіївського літопису, в якому називаються різні слов'янські племена. Читання уривка з цього історичного документа полегшує студентам свідоме опанування теоретичним матеріалом, дає можливість пересвідчитися, що наші історики склали ці карти на основі конкретних історичних джерел.

На практичних заняттях закріплюються знання шляхом:

а) читання та лінгвістичного аналізу давньоруських та староукраїнських текстів;

б) історичного коментування спеціально дібраних рядів слів;

в) добирання ілюстрацій на певні з'ясовані на лекції граматичні чи фонетичні явища;

г) контрольних робіт і, нарешті, домашніх завдань.

Практичні заняття слід будувати так, щоб студенти шляхом самостійної роботи глибше входили в курс проблем історичної граматики української мови, оволодівали найбільш розповсюдженими і типовими для неї методами дослідження. Під час практичних занять вони повинні звикнути широко застосовувати порівняльно-історичний метод, наводити в кожному конкретному

випадку відомості і факти, які дає в наше розпорядження цей метод.

Вивчаючи тему з історичної фонетики «Історія повноголосся», слід звернути увагу студентів на історію реконструйованих праслов'янських звукосполучень **ор, ол, ер, ел**.

На окремій таблиці є дані з різних слов'янських мов, які показують, як змінювалися ці праслов'янські звукосполучення. Студенти повинні зрозуміти, чому ми наводимо для порівняння дані інших індоєвропейських мов, в яких закон відкритого складу не діяв і залишилися звукосполучення голосний + р, л. Аналізуючи ж найдавніші пам'ятки, слід диференціювати повноголосні форми, що утворилися на східнослов'янському ґрунті, і неповноголосні, які були запозичені з церковнослов'янської мови і зайшли в нашу книжну мову разом з церковно-богослужебною літературою після 988 року та вживалися писарями з певною стилістичною метою паралельно з повноголосніми формами.

Особливістю практичних занять на заочному відділі є те, що вони не закінчуються в аудиторії під керівництвом викладача, а повинні бути продовжені вдома, аби допомогти студентам готуватися до самостійного виконання контрольних семестрових робіт.

Практичні заняття будуть ефективними, коли до їх виконання залучати в аудиторії всіх без винятку студентів. Цього можна досягнути при тій умові, якщо викладач враховує індивідуальні особливості студентів, дає диференційовані завдання. Темі практичної роботи можна заздалегідь підготувати на окремих аркушиках. Добре проводити хоч деякі практичні заняття в аудиторії технічних засобів навчання, запрограмувавши завчасно відповідний навчальний матеріал для роботи певної кількості студентів на машинах «КИСИ-5». Ці машини запроваджені для самонавчання студентів, також контролю знань студентів під час заліків та екзаменів у багатьох університетах УРСР.

Під час практичних занять у кабінеті технічних засобів навчання кожен студент може опрацювати з комплекту в 230 білетів-питань (для 23 машин) лише якусь невелику частину їх. А якби і були опрацьовані всі 230 білетів-питань з 920-ма варіантами відповідей, то, нам здається, це вже одне могло б бути певною гарантією, що студент приділив досить часу опрацюванню даних розділів курсу і засвоїв програмовий матеріал.

Користування машиною «КИСИ-5» полегшує викладачеві і процес опитування студентів, зменшує кількість затраченого часу на опитування. Викладач має змогу під час заліку поставити студентові додатково ще 10—20 питань і мати ширші відомості про те, як опанована певна частина курсу. Протягом 50-60 хвилин можуть «відповісти» машині одночасно 23 студенти. І лише після цього можна перейти до індивідуального усного заліку, проводячи бесіду з кожним зокрема.

Але зрозуміло, що все ж більше можливостей для проведення різноманітних форм практичних занять на стаціонарі, де лектор із студентами зустрічається систематично. На заочному відділі складніше, бо годин для практичних занять дуже мало.

Важливим доповненням до практичних занять з історії мови можуть бути екскурсії — у бібліотеки, у відділи рідкісної книги та стародруків.

Самостійна робота студентів під час практичних занять, різноманітні форми її є не тільки необхідною умовою одержання міцних знань, а й методом виховання майбутнього учителя, який спроможний критично розібратися у мовних явищах, свідомо їх оцінити.

Такий студент, ставши учителем мови, глибше і осмисленіше викладатиме розділи фонетики і морфології сучасної української мови в школі, зможе цікаво викладати вступні загально-мовознавчі розділи, зацікавити учнів тематикою шкільного мовно-літературного гуртка, організувати мовно-літературну газету з підбором цікавих матеріалів тощо.

Доц. КЛЮЧКОВСЬКИЙ Б. Г.
(Львівський університет)

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчально-виховний процес у вузі — це складна педагогічна діяльність, активними учасниками якої є не тільки викладачі, а й студенти, покликані з живим інтересом сприймати потік наукової інформації та цілеспрямовано діяти з метою її глибокого усвідомлення й міцного засвоєння.

Систематичні суспільно-політичні й фахові знання, практичні навички й інтернаціонально-патріотичне загартування студенти філологічного факультету університету здобувають в умовах функціонування багатопланового педагогічного процесу, де самостійна праця студентів, практичні й семінарські заняття є важливими ланками навчального процесу, серед яких відповідне місце займають лекції й консультації, участь студентів у роботі наукових гуртків і конференцій, у факультативному освоєнні громадсько-політичних професій, виступи на політзаняттях та ін.

Успіх практичних занять зумовлюється ефективністю двох сусідніх ланок, передусім належним рівнем лекцій, чіткою вимогливістю до студентів, їх високою дисциплінованістю й наполегливою самостійною підготовкою. Засвоєні знання найперше виявляються та великою мірою уточнюються, доповнюються й закріплюються під час практичних занять, які повинні підготувати

студентів до систематичної самостійної роботи на спецсеминарах, у наукових гуртках тощо й забезпечити гармонійний інтелектуальний та ідейно-політичний розвиток майбутнього спеціаліста.

Наслідки всіх зусиль педагогів стають нерівномірними передусім через те, що якась із названих ланок навчально-виховного процесу стосовно до того чи іншого студента функціонує неповноцінно. Тому провідні викладачі-лектори не повинні випускати з поля зору жодної сфери навчального процесу, зокрема й у тих академгрупах, де практичні заняття проводять асистенти. При цьому слід мати на увазі, що асистент, тим більше молодий, який ще не має достатнього досвіду педагогічної роботи в вузі, повинен відвідувати всі лекції професора чи доцента, щоб на практичних заняттях у паралельній академгрупі ставити студентам принципово однакові вимоги. Професор чи досвідчений доцент, який забезпечує лекційний курс (маємо на увазі передусім лекції з сучасної української або російської мов та інші мовознавчі дисципліни з великою кількістю годин для практичних занять), повинен координувати всі види навчальної роботи інших викладачів з його студентами, тобто разом із своїми колегами-асистентами визначити основний зміст і найефективніші методичні прийоми проведення практичних занять, організувати складання тематик контрольних і курсових робіт і систематичне простежування за своєчасним їх виконанням. Словом, усі викладачі, які працюють у паралельних академгрупах, мають працювати злагоджено, з єдиними основними завданнями й принципово однаковими вимогами, що повинно забезпечити успішний обмін педагогічним досвідом і рівномірну підготовку молодих спеціалістів-філологів.

Звичайно, внаслідок різних причин повної відповідності тут досягти неможливо; кожний викладач повинен зважати на індивідуальні особливості студентів і працювати творчо. Проте без належної координації з боку провідних доцентів чи професорів кафедри можуть виникнути зайві розходження у вимогах до рівня тренувальних вправ і завдань, контрольних і курсових робіт, різнобій у змісті й невідповідність у методичних прийомах проведення практичних або семінарських занять у паралельних академгрупах, а також може звужитись необхідне коло науково-теоретичних питань, пропонованих студентам. Внаслідок цього практичні заняття можуть звестись до самого емпіричного розгляду окремих мовних фактів, що недопустиме в системі вищої освіти, бо це призводить до нерівномірного й поверхового засвоєння навчального матеріалу, не збуджує в студентів живого інтересу до науково-дослідницької діяльності, не вчить їх посправжньому філологічно й діалектично мислити.

У зв'язку з цим виникає питання, яким способом забезпечити відносно рівні вимоги до студентів під час практичних занять і погоджені основні методичні прийоми їх організації та прове-

дення в паралельних академгрупах, а також як домогтися того, щоб студенти систематично працювали над підготовкою до практичних занять з відповідних мовознавчих дисциплін?

Кожний викладач-доцент, який веде лекційний курс, разом з асистентом заздалегідь підбирає необхідний мовний матеріал і розробляє конкретний план кожного практичного заняття. Лаборант передруковує його текст з порядковим номером. Один примірник такого плану зберігається на кафедрі, а двома іншими користуються провідний викладач і асистент.

Наведемо скорочений вигляд такого плану практичного заняття з фонології:

Завдання II. Фонологічна опозиція (протиставлення). Повна характеристика розрізняювальних фонем і визначення їх диференціальних ознак.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 20, с. 336, 445—456.

2. Сучасна українська літературна мова. За заг. ред. акад. Білодіда І. К. К., 1969, с. 218—258.

3. Коструба П. П. Основні поняття фонології.— «Українська мова і література в школі», 1965, № 7, с. 21—25.

4. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.

Контрольні запитання

1. Як пояснює Ф. Енгельс історичні умови виникнення членороздільних звуків людського мовлення? 2. Поясніть, як розумієте співвідношення між чуттєво-конкретною (етичною) і узагальнено-абстрактною (емічною) сферами мовної дійсності. 3. Назвіть три аспекти дослідження мовних звуків. 4. Який предмет і завдання фонології як мовознавчої науки та її відношення до фонетики? 5. За допомогою схеми фонемо-звукового поля поясніть відношення фонем до звуків (алофонів). 6. Що лежить в основі класифікації голосних і приголосних фонем сучасної української літературної мови? 7. Що таке фонологічна опозиція? 8. Назвіть і поясніть усі можливі варіанти фонем (відтінки, звукові реалізації, маніфестації, алофони) й інші основні поняття фонології (диференціальні ознаки фонем та їх нейтралізацію). 9. Хто ввів у мовознавчу науку поняття «фонема»?

Домашня справа. Запишіть подані опозиції фонематичною й фонетичною транскрипціями, поруч дайте повну письмову характеристику розрізняювальних фонем і підкресліть їхні диференціальні ознаки, що функціонують у межах цих протиставлень: лук — люк, ряд — р'яд, суди — с'юди, жити — шити, сом — сон, крок — крук, лук — лак, дим — тим...

Зразок виконання.

- 1 /долу/ — /дол'у/, [до'лу] — [до'л'у]
/л/ — [л]: передньоязиково-зубний, напіввідкритий, дзвінкий (сонорний), твердий, боковий, плавний, чистий.
/л'/ — [л'], передньоязиково-ясенний, напіввідкритий, дзвінкий (сонорний), м'який, боковий, плавний, чистий.
2. /садити/ — /судити/, [сади'ти^е] — [суди'ти^е]
/а/ — [а]: голосний заднього ряду, низького піднесення, не-лабіалізований.
/у/ — [у]: голосний заднього ряду, високого піднесення, лабіалізований.

На цьому практичному занятті викладач перевіряє виконання попереднього домашнього завдання на тему «Фонематична й фонетична транскрипція», з'ясовує пов'язані з ним теоретичні питання і в процесі пояснення зразка оформлення нового завдання повторює основні моменти до теми «Фонологічна опозиція». Повні відповіді на запитання до цієї теми студенти готують дома до наступного практичного заняття.

Важливим моментом у підготовці планів практичних занять є методика формулювання контрольних запитань. Одні викладачі вважають достатньою стислою форму їх подачі, подібну до переліку тем і підтем у програмі предмета, інші формулюють їх у вигляді розгорнутих і насичених відповідними лінгвістичними термінами питальних або спонукальних речень, які націлюють студентів на глибоке осмислення теоретичного матеріалу, на активне засвоєння необхідних мовознавчих понять, на що викладач повинен постійно звертати увагу.

На нашу думку, доцільно давати перевагу другому способу формулювання контрольних запитань. Адже студентові корисно ознайомитися з різними прийомами тлумачення мовних явищ, тим більше, готуючись до практичного заняття, він має можливість продумати всі питання в зіставленні з програмою курсу та зробити практичний висновок про придатність різних лексико-термінологічних засобів при з'ясуванні лінгвістичних проблем. Разом з тим система теоретичних питань має охоплювати й певні проблемні моменти, посилене розв'язання яких студент повинен знайти в процесі самостійного опрацювання всього комплексу завдань.

Отже, мета кожного практичного заняття не тільки закріплювати теоретичний лекційний матеріал теми, але нести також наукову інформацію, урізноманітнювати, доповнювати й поглиблювати її, збуджувати в студентів живий інтерес до пізнання.

Всебічно продумане планування й наперед визначена методика проведення практичних занять з мови забезпечує чіткий ритм у роботі та значно полегшує її самим викладачам, асистентам і, особливо, студентам, постійно спрямовує їх на систематич-

не опрацювання конкретно окресленого теоретичного матеріалу відповідно до поданого переліку контрольних запитань, спонукає кожного студента вести необхідні записи в зошитах для практичних вирав, значною мірою стандартизує та відчутно спрощує громіздку процедуру контролю з боку викладача й асистента.

У зв'язку з цим слід підкреслити важливість ідейно-виховних завдань викладача мови. З цього приводу М. І. Бойко зазначає: «Щоб у процесі здобуття знань формувались наукові світоглядні погляди, комуністичні переконання, необхідно зуміти поєднати в процесі пізнання роботу розуму й життя серця. І це стосується не тільки, як дехто міркує, занять з літератури, але й занять з мови. Розуміється, що засоби створення емоціонального настрою та виявлення почуттів на заняттях з мови в значній мірі будуть відрізнятися від тих засобів і ознак, які спостерігаються при вивченні літератури»¹.

Емоційна й ідейно-патріотична насиченість ілюстративного матеріалу з мови, призначеного для аналізу під час лекцій і практичних занять, є тут важливим фактором, і «при вмілому керівництві педагогічним процесом одержані знання завжди зігриваються сильними почуттями, викликають до себе певне ставлення, в остаточному підсумку відбувається формування, шліфування комуністичного світогляду, комуністичних переконань студентів»².

Важливим навчально-методичним прийомом посилення ідейно-патріотичного й інтернаціонального спрямування занять є також систематичне порівняльне вивчення споріднених, зокрема східно-слов'янських мов, — української, російської та білоруської. Ці завдання, звичайно, зручніше реалізувати на лекціях з відповідного спецкурсу або під час проведення спеціальних семінарів, але можна принагідно ставити й розв'язувати в процесі лекційних чи практичних занять з курсу сучасної української або російської літературних мов.

Розглянута методика підготовки, організації та проведення практичних занять з мови при її початковому запровадженні, звичайно, вимагає певної додаткової затрати часу й енергії, але, працюючи кілька років за такою системою та вдосконалюючи поступово зміст і методичні прийоми своєї роботи, кожний професор чи доцент має можливість підготувати й видати перевірений власним досвідом методичний посібник, дуже потрібний студентам усіх форм навчання. Цього вимагає життєва необхід-

¹ Бойко М. И. Изучение русско-украинских языковых и литературных связей — средство получения глубоких знаний, формирования коммунистических мировоззрения и убеждений. — У кн.: «Методика преподавания русского языка и литературы». Республиканский научно-методический сборник. Вып. 8, К., «Радянська школа», 1973, с. 4—5.

² Там же, с. 3.

ність більше уваги приділяти методиці навчально-виховного процесу в вищій школі, яка «покликана готувати висококваліфікованих спеціалістів з широким теоретичним і політичним кругозором»³.

Доц. МАЛИШКО Г. І.
(Сумський педінститут)

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА ПРИ ВИВЧЕННІ ЗАЙМЕННИКА *

Займенник — лексико-граматичний розряд слів, що посідає чи не перше місце щодо частоти вживання і поліпшує стиль мови. До займенників відносяться надзвичайно різноманітні за лексичним значенням, функціональними і морфологічними властивостями слова, а тому їх важко класифікувати.

У лінгвістичній літературі немає єдиної думки щодо класифікації займенників. Навіть в останній «Грамматике современного русского литературного языка» (АН ССРСР, 1970) одні займенники (*я, ты, вы, себя, он, оно, они, кто, что* та похідні від *что*) виділені в окрему частину мови під назвою «местоименно-существительное», а решта віднесені до прикметників.

Займенникам властиві основні граматичні ознаки іменників, прикметників, числівників), і в реченні вони можуть виконувати всі синтаксичні функції, властиві іменам; займенник має найповніше виражену основну ознаку мови — узагальненість.

Особові займенники в порівнянні з іншими частинами мови виконують специфічну функцію в мові. Одні мовознавці вважають, що особові займенники мають визначене лексичне значення, подібно до інших повнозначних слів¹, інші доводять, що ця група слів виконує чисто формальні функції².

Звичайно, займенник *я* є повноправною узагальненою назвою особи, яка говорить, хоч вказівно названа особа сприймається

³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Політвидав України, 1962, с. 304.

* Шкільна програма історичної довідки при вивченні займенника не передбачає (і це цілком правильно). Але оскільки правопис займенників, порівняно з іншими частинами мови, значно складніший, становить неабиякі труднощі, учителів доводиться часом коментувати виникнення того чи іншого займенника, особливу увагу звертаючи на діалектне відхилення форм, наявних у мові учнів. Звичайно, вдаватися до таких відомостей можна здебільшого на факультативних заняттях, і лише в тому випадку, коли це сприяє розвитку мови, поліпшує розуміння її у синхронному зрізі.

¹ Див.: Мешанинов И. И. Члены предложения и части речи. М.—Л., Изд-во АН ССРСР, 1945, с. 222; Федорова М. В. Лексико-грамматические очерки по истории русских местоимений. Воронеж, 1965, с. 62.

² Виноградов В. В. Русский язык. М.—Л., 1947, с. 317.

нами в своїх конкретизуючих деталях з різними її ознаками (діями, зовнішніми рисами тощо), «у різних відношеннях її щодо інших предметів, явищ»³.

Номінативна здатність особових займенників є особливою. Вони, як і інші займенники, хоч і існують для називання, називають уже назване, «як вказівка на назване, а не як власна назва»⁴.

Досить своєрідні особові займенники й за граматичними особливостями. Вони не мають родових форм, флексійні ж форми творяться від етимологічно різних коренів, з допомогою суплетивних утворень (*я — мене, ми — нас*). Виникнення суплетивних утворень у східнослов'янських мовах генетично пов'язане із давньоруським дієсловом *есмь*⁵.

Система відмінювання особових займенників української мови, у порівнянні із праслов'янською і давньоруською мовами, зазнала значних змін. Давньоруська мова мала три форми називного відмінка займенника першої особи: *азъ, язъ, я*. Займенники *азъ, язъ* зустрічаються ще й в старій писемній українській мові, однак вони мають обмежену сферу вживання, використовуються у мові як один із стилістичних засобів, у творах релігійного змісту, у штампах-зачинах окремих юридичних документів. Архаїчна форма *аз* трапляється часом і в сучасних художніх історичних творах. (Ну заждіть,— зі злістю промовила й подивилась на вікно княгиня,— приїдете ви до Києва, постоїте в мене на Почайні, якоже *аз* на суді.— С. Скляренко). Основною ж і загальноновживаною в староукраїнській мові була форма займенника *я*, що утворилась із *язъ*⁶.

Поступово проходила також перебудова у формах непрямих відмінків давньоруських особових займенників *я, ти* і зворотного *себе*, яка привела до повної втрати в літературних східнослов'янських мовах первинних утворень давального і знахідного відмінків однини (*ми, ти, си, мя, тя, ся*) та називного-знахідного, давального відмінків множини (*ми, ви*), які вживалися паралельно з *мені (мъ)ь(нѣ), тобі (то)е(бѣ), собі (со)е(бѣ), мене (мене), тебе (тебе), себе (себе), нам (намъ), вам (вамъ), нас (насъ), вас (васъ)*.

Викликає інтерес історія займенника *він*.

За походженням цей займенник в українській (*він, вона, воно*), російській (*он, она, оно*), білоруській (*ён, яно, яна*) мовах є вказівним, анафоричним, який виник із займенника *и(ю, ю)* в результаті заміни форми називного відмінка однини і множини

³ Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. Ч. II, К., 1964, с. 22.

⁴ Реформатский А. А. Введение в языкознание. М., 1967, с. 70.

⁵ Див.: Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. II, К., 1970, с. 9.

⁶ Там же, с. 8.

семантично близькими формами вказівного займенника *онъ* (*она, оно*), що уже в давньоруській мові вживався з деякими обмеженнями у функції вказівного займенника і відмінювався за зразком *тѣ, та, то*. Сталося так, що займенник *він* у називному і непрямих відмінках складався з двох різних вказівних займенників.

Мовознавці по-різному пояснюють причину використання для називного і непрямих відмінків двох різних вказівних займенників. О. Шахматов, наприклад, зауважував, що ще в «спільнослов'янській прамові зник зв'язок між формами називного відмінка і формами непрямих відмінків тому, що останні стали вживатися тільки постпозитивно (після інших слів, не на початку речення), тоді як форми називного відмінка відповідно до самого значення свого вживались антипозитивно, втрата зв'язку між формами непрямих відмінків і формами називного відмінка викликала повну втрату останніх⁷. Саме ця обставина значною мірою порушувала старовинні відносини між займенниками *и, ѥ, ю, та онъ, оно, она*, сприяла витісненню першого, власне форми називного відмінка його із самостійного вжитку. Форми ж непрямих відмінків «були здавна полісемічними. Крім первісного свого значення, вони набрали здавна ще й предметно-особового»⁸.

Отже, обидва вказівні займенники, перебуваючи в складі однієї парадигми, дали новий займенниковий тип з новим значенням і новою синтаксичною функцією (підмета або додатка).

Своєрідно формувались в українській мові відмінкові форми займенника жіночого роду *вона*. У давніх українських пам'ятках побутують форми родового відмінка *ѣѣ, еѣ, ѣ, неѣ*. Ще й у деяких сучасних говорах знаходимо форму родового відмінка *йейі*, паралельно з основою *йійі* (Східне та Середнє Полісся, Волинь), а також скорочену форму *йі* (переважно в південно-західних говорах). Сучасні українські літературні *її, неї* походять із спільнослов'янської форми *ѣѣ*. В обох випадках відбулась закономірна для української мови заміна кінцевого *ѣ* звуком *і*. Первинна ж форма знахідного відмінка жіночого роду *ю(ню)*, що в певний час вважалась літературною в українській мові⁹, вийшла з ужитку. Однак у говорах ця форма займенника побутує значно довше. Тому закономірною є наявність *ю(ню)* в художніх творах письменників, вихідців із західних областей України (О. Маковей, В. Стефаник, О. Кобилянська), у творах, стилізованих під стару книжну мову (Г. Квітка-Основ'яненко),

⁷ Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка. М., 1957, с. 161—162.

⁸ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960, с. 158.

⁹ Див.: Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української літературної мови. Особовий та зворотний займенник.— «Мовознавство», т. X, К., 1952.

а також у творах, що відбивають історичний колорит епохи (С. Скляренко), індивідуалізують мову певної групи населення (М. Коцюбинський, А. Головка).

Займенник *він* (*вона*, *воно*), на відміну від займенників 1-ї, 2-ї особи, має категорію роду. Звичайно, рід залежить від узгодження з відповідним іменником, назву якого замінює цей займенник. По-іншому проявляється тут і категорія числа, ніж це ми маємо в займенників 1-ї та 2-ї особи.

З цих міркувань, здається, найдоцільніше було б вивчати займенник *він* на окремому занятті, не в одній парадигмі з особовими займенниками *я*, *ти*, що маємо в підручниках. Така потреба підказується й тим, що займенник *він* у відмінюванні стоїть значно далі від особових *я*, *ти*, аніж зворотний *себе*.

Щодо неособових займенників, то тут мовознавці виділяють неособові родові та неособові перодові займенники¹⁰.

Вказівні (*той*, *цей*, *такий*), присвійні (*мій*, *твій*, *свій*, *наш*, *ваш*), означальні (*всякий*, *кожний* (*кожен*); *жодний* (*жоден*), *інший*, *весь*, *сам*, *самий*), питально-відносні (*котрий*, *який*, *чий*), заперечні (*нічий*, *ніякий*), неозначені (*деякий*, *абиякий* і под.), власне ті займенники, які змінюються за родами, належать у сучасній українській мові до неособових родових. Цій групі займенників властива й категорія числа та відмінка. Неособові займенники, виконуючи в реченні роль означення, узгоджуються з відповідними іменниками, прикметниками, хоч кожен із займенників цієї групи має, безперечно, специфічні, властиві лише йому ознаки.

Спільнослов'янські вказівні займенники зазнали великих змін. Давня мова, наприклад, мала значно більшу кількість вказівних займенників (*сь*, *се*, *си*; *тѣ*, *то*, *та*; *онѣ*, *она*, *оно*; *такѣ*, *тако*, *така*; *овѣ*, *ово*, *ова*; *сикѣ*, *сико*, *сика*; *и* (-же), *ю* (-же)¹¹, частина яких (*овѣ*, *сикѣ*, *иже*) у сучасних східнослов'янських мовах уже не вживається, частина їх (*се* й, *се*, *ся*) побутувала переважно в дожовтневій літературній мові і трапляється часом у говорах і художніх творах пожовтневої доби (*се сум*, *се сон*; *Чи оте*, *чи се* — яке завгодно. — П. Тичина). Деякі форми вказівних займенників знаходяться в сучасній українській літературній мові серед архаїзмів з досить обмеженою сферою вживання (Та як було во дні *они*; Во Іудеї во дні *они*. — Т. Шевченко; Сам, так би мовити, благочинний цікавиться *оним*. — М. Стельмах). У сучасній українській мові, її говорах зустрічається й займенник *тамтой* (*тамте*, *тамта*), що вказує на найвіддаленіший предмет. Це порівняно нова форма, яка виникла вже на українському ґрунті (*Тамтой* вииняв портсигар, простягаючи його відкритим Орестові. — І. Вільде).

¹⁰ Див.: Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. II.

¹¹ Див.: Баймут Т. В., Бойчук М. К. та ін. Порівняльна граматики української і російської мов. К., 1961, с. 101.

Присвійні займенники виражають належність 1-й (*мій, наш*), 2-й (*твій, ваш*) особам однини і множини. Ця група займенників поєднує у собі особове значення із значенням присвійності, виявляє «співвідносність з особовими займенниками»¹².

Ще Ф. Буслаєв, пояснюючи історію утворення присвійних займенників від особових, писав: «До похідних займенників належать присвійні, утворені з допомогою закінчення *и*: напр., від *нас, вас*: церковнослов'янські *нашъ, вашъ* (із звуком *ъ* — *и*), потім російське *наш, ваш...*»¹³.

Мабуть тому, що присвійні займенники тісно пов'язані з особовими і походять від них, Г. Ільїнський аналізує їх порядок, в одному й тому ж розділі своєї граматики¹⁴, а О. Шахматов дав їм назву «личные притяжательные»¹⁵.

І тепер у присвійних займенниках вбачається близькість їх до особових. Наприклад, в «Грамматике современного русского литературного языка» (АН ССРСР, М., 1970) присвійні займенники розподіляються на дві групи:

- а) особові: *мій, твій, наш, ваш*.
- б) зворотні: *свій*.

Присвійні займенники тісно пов'язані з прикметником, але за своїми семантичними ознаками вони становлять окрему групу.

Займенник же *свій* є спільним для всіх форм особи й числа. Як відзначив В. Чернишов, «присвійні займенники *мій, твій, його* означають приналежність 1-й, 2-й, 3-й особі, звичайно не з'єднуються з відповідними особами, тобто не говорять «я взяв *мою* книгу, ти взяв *твій зошит*, а замінують у цьому випадку займенники окремих осіб спільним займенником *свій*»¹⁶.

Говорячи про форми родового відмінка присвійного займенника, М. Долобко зазначав: «У відмінюванні цього займенника чітко виділяється основа *мо*, за якою йде закінчення, що подібне у всіх відмінках, всіх числах, всіх родів з т. з. «особовим займенником 3-ї особи: *мого, мо-ей, мо-ему, мо-им, мо-єю*, і т. д.»¹⁷.

У найдавніших пам'ятках української мови переважали форми *мого, твого, свого* (без переходу *є* в *о* перед здавна твердим голосним). Займенники родового відмінка типу *мого* знахо-

¹² Матвіяс І. Г. Синтаксис займенників в українській мові. К., 1962, с. 46.

¹³ Буслаєв Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Этимология. М., 1959, с. 118.

¹⁴ Див.: Ильинский Г. И. Праславянская грамматика. Нежин, 1916, с. 395.

¹⁵ Шахматов А. А. Названа праця, с. 407.

¹⁶ Чершинев В. Правильность и чистота русской речи. Опыт русской стилистической грамматики. Изд. 2-е, 1915, с. 213.

¹⁷ Долобко М. Г. Русское местоимение принадлежности «мой». — «Советское языкознание», Т. 1, Л., 1935, с. 165.

димом лише в «Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст.». Отже, в літературній мові на той час були уже відомі паралельні форми чоловічо-середнього роду: *моєго, твого, свого* і *мого, твого, свого*.

Нормативними в сучасній українській літературній мові є новіші за походженням форми родового-знахідного відмінка *мого, твого, свого*, які утворились «із давньоруських *моєго, твого, свого* через стадію *мойого, твого, свого* шляхом стягнення»¹⁸. Але в сучасних говорах української мови зустрічаємо ще й нестягнені форми *мойого, твого, свого*¹⁹, які зрідка використовуються й майстрами художнього слова (До вікна *мойого* теплий промінь ластиться.— М. Ткач).

Спільне, що виділяє означальні займенники в окрему групу, є визначення відношення до мовця, до предметів оточуючої дійсності. Однак ці відношення можуть бути різними і виявляються в семантиці окремо взятого займенника цієї групи. Так, займенник *всякий* може виділяти з числа однорідних предметів, вказувати на різноманітність (різний, різноманітний). *Жоден* може бути рівним значенню «ні один», «ніякий», а часом (як ми маємо в дожовтневій літературі) — і *кожний* (*жодного* любить, усіх рівно пестує...; *жоден* би заслав людей до неї наперед усіх.— Г. Квітка-Основ'яненко). Займенник *сам* може означати особу, яка безпосередньо виконує дію, або служить об'єктом дії чи відношення. На думку А. Шапіро, «займенник *сам* пов'язаний з особовим займенником: здебільшого *сам* означає...

а) підсилення по відношенню до особового займенника:

б) «без сторонньої допомоги», «за власним бажанням», за власним почином...»²⁰.

Займенник *сам* (*само, сама*) вживався у найдавніших українських пам'ятках здебільшого в іменній формі. В сучасній українській мові використовуються паралельно форми *сам* і *самий*. Займенники *сам* (нечленна, коротка форма), *самий* (членна, повна форма) — спільні за своєю будовою і синтаксичним вживанням. Але за своїм значенням ці займенники відрізняються один від одного.

При підметі, вираженому іменником або особовим займенником, *сам* означає, що суб'єкт виконує дію самостійно, без сторонньої допомоги:

Вона *сама* царівна мила,
Не раз свій смуток хоронила
В самій собі, в піснях своїх
(П. Тичина)

¹⁸ Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За загальною редакцією І. К. Білодіда. К., 1969, с. 281.

¹⁹ Див.: Ващенко В. С. Полтавські говори. Харків, 1957, с. 176.

²⁰ Шапіро А. Б. Об употреблении местоимения «сам», «самый» в русском языке. Труды Института русского языка. Т. 2, 1950, с. 8.

Займенник же *самий* означає предмет, явище. У цій функції *самий* вказує на «крайню межу, на вищий або нижчий ступінь того чи іншого поняття»²¹:

Самий, самий як билина,
Тільки місяць світить
(Ю. Федькович)

Вказівку на крайність, кінцевий пункт уточнює ще й експресивно забарвлений займенник. Порівн.:

І батько, і мати, і воно
Пішли на ярмарок у *самий*
Самісінький Єрусалим
(Т. Шевченко)

Форма *всякий* утворена в українській мові за допомогою суфікса *-як-* (корінь питального займенника). Такий займенник відомий сучасній білоруській (*усякі*) і російській мові (*всякий*)²². У сучасній українській мові, її говорах під впливом польського займенника *wszelaki* з допомогою суфікса *-л-* виникає форма займенника *всілякий*²³: *Всілякі* чутки і *всілякі* люди баламутять теперечки громаду, мов рибу в калабані (М. Стельмах).

Зрідка зустрічається не тільки в усно-розмовному вжитку, а і в художніх творах форма займенника *всенький*, що утворилась від *весь* з допомогою прикметникового суфікса *-еньк-*:

Немає й не було
На *всенькій* землі
(П. Воронько)

І мусиш ти мені
Усеньку ніч співати
(Д. Павличко)

Сучасний український займенник *кожний* спільнослов'янського походження (білор. *кожны*, рос. *каждый*, польськ. *każdy*). Утворився цей займенник від давньоруського означального займенника *кожьдо* за допомогою суфікса *-ън-* та словотворчої частки *жьдо* внаслідок занепаду редукованих і спрощення звукового складу. Слід відзначити, що в українській літературній мові паралельно вживаються форми *кожний* (*кожне, кожна*) і рідше *кождий* (*кожде, кожда*):

Кожного трудящого
Можемо порадувать
(П. Тичина)

²¹ Шапиро А. Б. Названа праця, с. 10.

²² Див.: Баймут Т. В., Бойчук М. К. та ін. Порівняльна граматики..., с. 101.

²³ Див.: Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови, с. 181.

Окремо можна виділити неособові займенники, які не відмінюються за родами й числами. До них належать питально-відносні займенники *хто, що, скільки*, похідні від *хто, що*, заперечні *ніхто, ніщо* і неозначені *хтось, щось, дехто, хто-небудь, будь-хто, казна-що, хтозна-що*. Історія їх витворення, як і неособових родових, тісно пов'язана з історією цих займенників у давньоруській мові. У реченні ця група займенників, на відміну від тих, що змінюються за родами й числами, виконує здебільшого функцію підмета й додатка.

Займенник *що* утворився з форми *што* десь у кінці XIV — XV ст. «в результаті морфологічної аналогії. У зв'язку з тим, що у непрямих відмінках (крім знахідного) зберігається звук *ч* в корені, це *ч* проникло і в форму називного-знахідного відмінків, витісняючи *т* у формі *што: шчо* (орфограф. *шо*)»²⁴. Непрямі ж відмінки займенників *хто, що* — це фонетичні відповідники давніх форм, що поряд з іншими існували в давньоруській мові.

Інша форма питально-відносного займенника *скільки* за своєю природою співвідносна з числівником. «У староукраїнських пам'ятках цей займенник виступав переважно у формі *кілька* і вживався тоді, коли вказував на неозначену кількість предметів, пов'язувався з іменником, разом з ним він виконував роль складеного підмета і узгоджувався з цим іменником в однині або множині»²⁵. Сучасна літературна форма займенника *скільки* відмінюється як числівники *два, три*.

Неозначені займенники *хтось, щось, дехто, дещо, абихто, абищо, будь-хто* і под.— українські новотвори, що виникли шляхом поєднання займенників з частками *де, або* і словами дієслівного походження. Утворення цього типу займенників вчені відносять до XVI ст. Уже на українському ґрунті відбулося злиття старовинних неозначених займенників *нѣкто, нѣчто* із заперечним *никѣто, ничѣто*²⁶. У сучасних заперечних займенниках частка *ні* не є органічним продовженням старовинної частки *ни*; вона була витіснена іншою часткою *нѣ*, з допомогою якої творились неозначені займенники²⁷.

Сучасна літературна мова має в орудному відмінку форми займенників типу *ким, ніким (кимось), де з ким, будь-ким, абиким, ким-небудь, чим, чимсь (чимось), де з чим, будь-чим, абичим* і под. Але первісно займенник *кѣто* (> *хто*) мав в орудному відмінку форму *цѣмѣ*. Форма займенника *цѣмѣ* витворилась із праслов'янської форми *коитѣ* (дифтонг *oi* змінився в *ѣ* (Ђ), а у зв'язку з цим перед голосним переднього ряду задньо-

²⁴ Бевзенко С. П. Названа праця, с. 166.

²⁵ Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. М., 1959, с. 403.

²⁶ Див.: Самійленко С. П. З історичних коментарів до української мови. Займенник.— «Українська мова в школі», 1955, № 5, с. 21.

²⁷ Див.: Бевзенко С. П. Названа праця, с. 178.

звуків к змінився в с(ц)²⁸. Подібним чином виникла форма *чим* із праслов'янської *кеіть* ($ei > i$); $k > c(ч)$.

Усі відмінки мали при відмінюванні займенника *кѣто* початкове *к*, і лише в орудному була форма *цѣмъ*. Саме за аналогієк до решти форм інших відмінків цього займенника *ц* змінюється на *к* і утворюється форма *кѣмъ* за зразком до *чимъ* Ї було замінено на *ы*²⁹. У російській мові із форми *цѣмъ* утворилась *кем*, а в білоруській *кім*³⁰.

Отже, форми займенників сучасної української мови є продукт складного і багатовікового процесу. Серед найважливіших ознак, які разом становлять і характеризують систему займенників східнослов'янських мов, є форми неоднакової давності, різного віку. Поодинокі з них сягають початками праслов'янської доби і зародились ще в спільнослов'янській мові-основі.

Вихл. КУЧЕРЕНКО Н. М.
(Київський університет)

СИСТЕМНІСТЬ У ВИВЧЕННІ ЗВУКОВОГО СКЛАДУ МОВИ НА ПІДГОТОВЧОМУ ВІДДІЛЕННІ

Відмінність завдань навчання в середній школі і на підготовчому відділенні вимагає від викладача творчого підходу до організації вивчення матеріалу. Донедавна в середній школі відомості з фонетики подавалися такою мірою і в такому освітленні, які б забезпечили розуміння змісту правописних правил. З огляду на це відомості про мовні звуки та інші фонетичні явища мови відразу пов'язувалися із способами передачі їх на письмі. Так, учні вивчають у зіставленні поняття з в у к і б у к в а, що є основою засвоєння алфавіту, деякі характеристичні особливості звуків та звукосполучень для пояснення складоподілу слів, уживання м'якого знака, апострофа тощо. Починаючи з першого класу, такого типу відомості повторювалися протягом кількох років (для вироблення навичок правописних) паралельно з вивченням інших мовознавчих питань, а в п'ятому класі ці знання зводились до купи, виділяючись в окремий розділ. З введенням нових програм вивчення фонетики в принципі залишилося тим же, проте узагальнюючий розділ перенесено в четвертий клас, до того ж, відомостей про особливості звуків мови (особ-

²⁸ Самійленко С. П. З історичних коментарів..., с. 27.

²⁹ Див.: Грунський М. К. та ін. Історія форм української мови, Харків, 1931, с. 230.

³⁰ Див.: Баймут Т. В., Бойчук М. К. та ін. Порівняльна граматики..., с. 113.

ливо приголосних) подано значно більше, розширено пояснення щодо вимови окремих типів звуків, правил літературної вимови. Знання з фонетики залишаються в програмі середньої школи своєрідним коментуючим супроводом систематично опрацьовуваних у школі правил правопису.

Такий характер вивчення, зважаючи на вікові особливості учнів молодших класів, на їх здатність сприймати й осмислювати мовні явища взагалі, а фонетичні — зокрема, на завдання школи — не тільки забезпечити вивчення правил правопису, а й виробити навички грамотного письма, — будь-яких заперечень чи принципових непогоджень не викликає. Але на підготовчому відділенні, як показує досвід, порядок вивчення матеріалу, прийоми навчання, глибина змісту пояснень істотно відрізняються від шкільних. Спостереження за рівнем знань тих, хто навчався на підготовчих курсах при вищих навчальних закладах, де заняття проводять, як правило, вчителі середніх шкіл за методикою середньої школи, схиляють до думки, що така робота не досить ефективна. У педагогічній психології вже переконливо доведено, що коли людина зустрічається з повторною подачею матеріалу в тому ж обсязі і в тій же формі, — вона виключається з процесу навчання. Спочатку це виявляється в тому, що втрачається увага, а потім — взагалі інтерес до предмета. Це обов'язково повинен враховувати викладач, працюючи з дорослими людьми, які мають інші, порівняно з учнями, здатності до сприймання матеріалу, значно серйозніше ставлення до навчання, певний практичний життєвий досвід.

Зміст інформації для аудиторії слухачів має відзначатися не лише тим, що він не є звичайним повторенням відомостей з підручника середньої школи, а й своєю новизною. Новизна полягає загалом в тому, що навіть відомі факти повинні мати нове освітлення, усвідомлюватися як наслідок пізнання мови і в зв'язку з повсякденною практикою майбутнього спеціаліста незалежно від конкретного профілю. Новий аспект висвітлення матеріалу і нові завдання вивчення його визначаються й самими практичними обставинами: правила правопису тепер зміщуються з провідних позицій у процесі навчання, визначальним стає глибше розуміння природи мовних явищ. Питання правописної грамотності, підвищення її рівня не виходить із поля зору викладача, але вирішується воно тепер на новому рівні, новими шляхами, посилюючи свою основу — розуміння суті мовних явищ.

З тієї причини, що фонетичний матеріал вивчається в школі підпорядковано систематичному опрацюванню інших галузей, слухачі про нього мають несистематичні знання, і в пам'яті своїй зберегли їх у вигляді розірваних, не зв'язаних між собою уривків.

Практика навчання в різних галузях переконливо показала, що дуже важко засвоюється той матеріал, який через різні

обставини викладається несистематично, не можна також з належною ефективністю використовувати якусь суму несистематизованих знань і в життєвій практиці. Отже, викладач повинен якнайважливіше поставитись до питання систематизації знань, у тому числі й фонетичних. Вона сама повинна стати змістовною для слухачів. В осмисленні взаємопов'язаності і взаємозумовленості явищ кожної галузі знань, а самої галузі — іншими означає зрозуміти найважливіше в суті самих явищ, а це одна з найважливіших якостей новизни знань.

На наш погляд, у розділі Фонетика треба виділяти три взаємозв'язані частини: 1) вступна частина, метою якої є глибоке опрацювання змісту лєнінського визначення мови як засобу спілкування між людьми, що є основою розуміння суспільного значення мови в цілому та її складових частин, зокрема фонетичних засобів; опрацювання фонетичних засобів мови — інтонації та її різновидів, складників інтонації, диференціації речень за інтонацією тощо; 2) опрацювання звукової системи мови — системи голосних і приголосних, їх природи і основ класифікації; 3) опрацювання деяких змін звуків, що зустрічаються в мовному потоці, і передача звукових явищ на письмі — зв'язок фонетики з орфографією та пунктуацією.

Перш ніж говорити про систему звуків, потрібно розкрити слухачам природу звуків людської мови і значення їх, дещо глибше прокоментувавши сказане про це в підручнику для школи. Люди спілкуються між собою, тобто обмінюються думками, за допомогою речень — тих мовних одиниць, які виражають думку. У реченнях думка знаходить свою матеріалізацію. У складі речення виділяються менші частини — словосполучення, останні діляться на слова; слова, в свою чергу, — на склади, у яких виділяємо звуки. Звуки є найменшими частинками людської мови, сказати б, — елементарними матеріальними частинками, в яких і виявляється матеріальність мови. При цьому ми наводимо слова К. Маркса і Ф. Енгельса: «На «духові» з самого початку лежить прокляття — бути «обтяженим» матерією, яка виступає тут у вигляді рухомих шарів повітря, звуків — словом, у вигляді мови»¹.

Розбираємо кілька слів, встановлюємо звуковий склад їх і робимо висновок про те, що роль звуків у мові полягає передусім у тому, що з них створюються слова. Наша мова має всього кілька десятків звуків (близько п'ятдесяти), але цього досить, щоб створити з них багато тисяч слів, безкінечну кількість речень.

Важливо виділити цікаву характеристичну особливість звуків щодо значення: всякий звук сам по собі значення не має, однак звуки все ж мають причетність до значення. Це ми бачимо в тому, що в певній сукупності, в певній комбінації вони

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 3, с. 27—28.

створюють слова, що мають значення. Причетність їх до значення виявляється і в тому, що вони здатні розрізнати смисл слів. Досить змінити хоча б один звук у слові, як тим самим воно набуває іншого значення, власне стає іншим словом. Це ілюструємо прикладами з заміною звука — першого (*лак, мак, сак, рак, так, гак*), середнього (*бік, бак, бик, бук*), останнього (*бал, бак, бар, бач; рівний, різний, рідний; різкий, рідкий* і под.).

На прикладах також показуємо, що зміна звуків зв'язана і розрізненням видозмін одного слова — його форм (*неб-о, неб-а, неб-у, неб-і* тощо). Отже, звуки мови в певній сукупності, послідовності виражають смисл, значення, створюючи слова, і використовуються для розрізнення слів та їх форм.

З'ясування ролі звуків у мові привертає увагу до кожного з них як до важливої одиниці, показує, як звуки служать людям при утворенні значимих одиниць мови.

Другим важливим чинником, що сприяє кращому засвоєнню фонетичного матеріалу, є знання про те, як утворюються звуки мови, а разом з тим — які вони мають характерні ознаки, на основі яких виділяють і класифікують їх у мовознавстві. Тут немає потреби детально розглядати будову мовних органів, що є відомим з середньої школи (хоча ці відомості не були б зайвими, і при можливості бажано було б показати це на малюнку), можна звернутися до звичайного життєвого досвіду і до уважного спостереження за вимовою того чи іншого звука кожним слухачем.

Спочатку з'ясується саме поняття, що таке звук, голос. Він створюється тим, що повітря, проходячи через голосові зв'язки, змушує їх вібрувати і тим створювати звук. Важливо спеціально виділити два моменти: у творенні звуків важливу роль відіграють резонатори, які посилюють звуки і надають їм інших якостей. Резонаторами служать ротова і носова порожнини, які підсилюють звуки подібно до того, як, наприклад, порожнина дерев'яної коробки скрипки чи гітари, піаніно чи цимбалів підсилюють звук струни. Слухачі з цікавістю й увагою спостерігають за тим, як створюються й підсилюються деякі, вказані викладачем, звуки (наприклад, *а, о, у*). Другий момент — підкреслення того, що при створенні звуків активну участь беруть інші мовні органи людини — язик, зуби, губи. Проілюструвати це можна утворенням кількох звуків, наприклад, *р, з, б*.

На основі цих даних виділяємо перші угруповання звуків, розкриваючи тим самим основний зміст понять *голосні звуки* і *приголосні*.

У шкільному підручнику подається досить чітка й виразна основа розуміння голосних і приголосних звуків: при вимові голосних звуків струмінь видихуваного повітря з голосом, який утворюється в гортані, вільно проходить через рот, не натрапляючи на жодні перепони; при вимові приголосних звуків

нильшому проході повітря заважає язик, зімкнені зуби або стулені губи. Відповідно до цього голосні визначаються як звуки, що складаються переважно з голосу, а приголосні — як звуки, що складаються з голосу й шуму або тільки з шуму.

Проте ці відомості потребують уточнень і деяких доповнень коментуючого характеру, щоб виразніше й повніше розкрити ці поняття для слухачів. Насамперед, щодо голосних звуків. Те, що при вимові голосного звука повітря не натрапляє на перешкоди, дає основу для розуміння природи голосного звука взагалі. Проте цих відомостей виявляється недосить для того, щоб показати систему голосних звуків, властиву мові. Тут потрібно звернутися знову до спостережень за станом мовних органів при утворенні звуків. На заняттях ми пропонуємо слухачам послідовно, не поспішаючи, уважно фіксуючи відчуття, вимовити з помітною паузою звуки *y, u, i*. Просимо після цього (вправа повторюється кілька разів) встановити, у якій саме частині ротової порожнини піднімається спинка язика, — задній посередині чи в передній частині. На основі спостережень робимо підсумковий висновок про те, що на цій основі й розрізняють голосні звуки, виділяючи звуки переднього ряду *i, u, e* і звуки заднього ряду — *y, o, a*.

У межах рядів, що виділяються за тим, у якому місці створюється особливість резонатора, який надає певних відмінностей звукам, розрізняють звуки за висотою підняття спинки язика до піднебіння, створюючи умови для набуття утворюваними звуками деяких інших відмітних ознак. Звуки *a, o, y* вимовляються послідовно, з фіксацією відчуття положення язика в ротовій порожнині. В результаті кількарізкових спостережень встановлюється, що звук *a* вимовляється при низькому, найнижчому, порівняно з іншими двома, звук *o* — при середньому, звук *a* — при найнижчому піднятті спинки язика до піднебіння.

Здобуті в результаті такого навчального експерименту відомості узагальнюються в одній схемі, в якій у мовознавстві групують систему голосних:

Ряд підняття	передній	середній	задній
	високе середне низьке	<i>i</i> <i>и</i>	

При складанні такої схеми слід окремо сказати слухачам, що звуки *o* та *y* виділяються серед інших ще й тим, що в утворенні їх активну участь беруть губи, внаслідок чого їх називають у мовознавстві ще огубленими, або лабіалізованими (від латинського слова *labium* — губа, звідки *labialis* — губний). Спосте-

реження за вимовою цих звуків робимо після такої додаткової їх характеристики, оскільки такі ознаки дещо стоять окремо від артикуляційних ознак, властивих усім голосним звукам. Так вони краще виділяються, а тому легше запам'ятовуються.

Навчальна робота, організована таким способом, стає великою мірою пізнавальною, і сам метод — близьким до проблемного: у ній поєднується повідомлення готових, здобутих наукою фактів, з живим спостереженням за явищами мови, виявленням особливостей спостереженого і самостійними узагальненнями на основі послідовних цілеспрямованих спостережень. Сама робота веде до свідомого опанування знаннями, яке спирається не на одну лише пам'ять, а й на активне мислення слухачів, робить їх ніби учасниками пізнання. При цьому усвідомлюється і те, що наукові знання — це не сума готових фактів, які необхідно завчити, а наслідок послідовного пізнання мовних явищ, зокрема звуків мови.

Система голосних, яку засвоюють слухачі при «створенні» класифікаційної схеми, розкриває свою основу в аналізі прикладів, де звуки мови виявляють взаємозв'язаність у своєму живому функціонуванні в мові. Так, наприклад, зіставлення слів, у яких протиставляються певні звуки, що функціонують в однакових умовах, навіть звуки одного ряду (пор.: *ліс — лис — лес; сам — сом — сум*), або різних рядів (*бік — бук*) показує, що смислорозрізнювальна функція звуків виявляється в системі взаємозв'язків їх у мові.

Хотілося сказати б кілька слів про міцність засвоєння знань. Практика підтверджує положення психології про те, що саме запам'ятовування і тривале утримування знань залежить від багатьох чинників, серед яких не останнє місце займає характер самого вивчення і характер вивченого.

Опрацювання фонетичного матеріалу з слухачами підготовчого відділення не повинне зводитись до простого повторення колись вивченого.

Слухачі повинні побачити матеріал у нових якостях його, глибше проникнути в природу мовних явищ, точніше осмислити суть наукового узагальнення здобутих відомостей про них. Краще й міцніше засвоюються ті відомості, які показують не окремі, розрізнені, не зв'язані між собою явища, а систему певних явищ, у їх взаємозв'язках і взаємозалежностях.

Доц. КОЛОМІЄЦЬ Л. І.
(Ніжинський педінститут)

ДЕКІЛЬКА ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ ЕТЮДІВ ДО ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Необхідність в історико-етимологічних довідках фразеологізмів гостро відчувалася завжди, а особливо зараз, коли в Радянському Союзі і за кордоном проводиться інтенсивна робота по складанню фразеологічних словників. Відомості про походження фразеологічних одиниць значною мірою збільшили б наукову і практичну цінність таких словників¹, вони можуть бути використані у практиці викладання і безперечно сприятимуть піднесенню культури мови².

Проте теоретичних досліджень на цю тему майже немає, спеціальних праць про шляхи виникнення і становлення фразеологічних одиниць, на жаль, дуже мало.

Дослідити джерела фразеологізмів — справа нелегка, але дуже важлива.

Етногенезу фразеології можна виявити з належною повнотою, точністю і досконалістю, виходячи з марксистсько-ленінського вчення про мову і враховуючи основну настанову В. І. Леніна щодо аналізу суспільних явищ: треба «не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»³.

Етногенетичні розвідки у галузі фразеології допоможуть висвітлити середовище, сам процес формування фразеологічного запаса мови.

І. Чому говорять «Погибоша аки обрѣ»?

З усної народної творчості східних слов'ян доісторичного періоду прийшла компаративна ФО «погибоша, акы Обрѣ», що донесла подію тисячолітньої давності в усній передачі, як народну

¹ Горбачевич К. С. Об историко-этимологических справках в фразеологическом словаре.— В кн.: «Проблемы фразеологии. Исследования и материалы». М.—Л., «Наука», 1964.

² Див. рецензію В. Л. Карпової та І. С. Олійника на кн. Л. Г. Скрипник «Фразеологія української мови» (К., 1973) — «Українська мова і література в школі», 1973, № 10.

³ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 31, с. 63.

книгу героїчного минулого нашого народу. Існували цілі оповіді про героїчну боротьбу з чужоземцями. Сумні перекази про насильство можновладного каганату обрив (аварів)⁴ над дулібами (пізніше руське плем'я волинян) передавались з уст в уста і зафіксовані були первісними літописами: «Аще поѣхати бяше Обрину, не даваше впрячи ми коня, ни вола; повеляше впрячи три, или четыре, или пять жень въ телѣгу, и повезти Обрина, и тако мучаху Дулебы»⁵. Літописець далі з іронією розповідає, що обри (авари) зникли, не залишивши «ни племени, ни наслѣдка»; «есть притѣча в Руси до сего дне погибоша аки Обръ»⁶.

Лаконічний вислів з трьох слів доніс повчальну розповідь про долю цілого народу-завойовника, розповідь, стиснута в прислів'я, що вживається на означення безслідної і неславної загибелі.

II. Чому чекають, як каня дошу?

У зв'язку з виявленням генетичних коренів фразеологічних одиниць значний інтерес викликає географія того чи іншого фразеологізму. Фразеологізм у формі «чекати (чигати, ждати) як каня дошу» відомий українській⁷ і польській мовам: «Czeka jak kania dżdzu,» «Laknać jak kania deszczsu,» «Wuglada jak kania dżdzu,» «Feskni jak kania dżdzu»⁸.

Повір'я про каню (коню, канюка), *Milous Strix scops* відоме у записях І. Я. Франка⁹, С. Руданського¹⁰ на Поділлі, Ф. Колесси на Прикарпатті¹¹, П. В. Шейна — на Вітебщині¹². Варіант за І. Франком: «Народне віруване, по якому каня, що при сотво-

⁴ Новий азійський потік (авари) у VI ст. встигли дійти аж до Карпат і нижнього Дунаю. Аварське володарювання продовжувалось аж до VIII ст., наприкінці якого авари потерпіли поразку в Паннонії від Карла Великого і остаточно загинули від епідемії. Див.: Ключевський А. Краткое пособие по Русской истории. М., 1908; Ермаков Н. Л. Пословицы русского народа. СПб., 1894 (Можливо, якийсь натяк на долю обрив захоче в собі такий вислів: «Обре, обре, сховайся добре!»); Франко Іван. Галицько-руські приповідки. Т. 2, вип. II, с. 465.

⁵ Полное собрание русских летописей. Изд. АН СССР. Т. I, вып. I, Л., 1926, с. 12.

⁶ Там же.

⁷ Франко Іван. Галицько-руські приповідки. Т. 2, вип. I, с. 241; т. 3, вип. II, с. 303.

⁸ Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich, zebrał i opracował Samuel Adalberg. Warszawa. 1889—1894, 79; J. Krzyżanowski. Madrej głowie dość dwie słowie. Warszawa, 1960, т. II, с. 436—437.

⁹ Франко Іван. Галицько-руські приповідки. Т. 2, вип. I, с. 241; т. 3, вип. II, с. 303.

¹⁰ Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. К., 1876, с. 386.

¹¹ Колесса Ф. Людові вірування на Підгір'ю. Етнографічний збірник. Т. 5. Львів, 1898, с. 81.

¹² Шейн П. В. Белорусские народные песни с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями. СПб., 1874, с. 429.

ренню жерел і річок не хтіла копати ямки, «аби собі жовті черевички не поваляти», має заборонено пити воду з жерел і річок, а може пити тільки дощову воду, ловлячи її в лету. Оттим то в часі посухи вона дуже мучиться і цілими днями літає та кричить плачливо, просячи в Бога дощу»¹³.

Народною легендою приблизно такого ж змісту пояснює значення цього фразеологізму в своїх записах П. В. Штейн.

Вивідні творення від «каня» відомі усім східним слов'янам: російське *каня, канюк, канюка* має пряме значення — польовий коршун («*Каня плачет, у Бога пить просит*») і переносно означає набридливого прохача, жебрака; *канючить, канючливий*¹⁴; у білорусів відомі *канькала* — той, хто надокучливо просить («*Канькала гетая, хоць у кого выпросиць*»); *каньканне* — невідступне прохання, особливо на розспів («*Каньканнем своим вуши протрубиў*»); *канькаць* — випрошувати на розспів, або плачучи («*Целый дзень канькаець есць*»¹⁵), українське *каня, канюк, канюка* — птах і зневажливо-набридливий прохач, *канючити* — настирливо й жалібно, часто до набридливості просити що-небудь у когось, випрошувати¹⁶. Здавня й понині відомі порівняльні звороти: «...на то, якъ каня на дождь, чекали»¹⁷, «Пишит як каня»¹⁸, «Канькає коло мене, як тота кані, що дожджу просит»¹⁹, «Люди, мов каня, прохали дощу, бо все віщувало голод»²⁰. На Чернігівщині існує прикмета: «*Канюка плаче — дощ буде*»²¹.

¹³ Франко Іван. Галицько-руські приповідки. Т. 2, вип. I, с. 303.

¹⁴ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 2. М., 1955, с. 86.

¹⁵ Носович И. И. Словарь Белорусского наречия..., с. 229.

¹⁶ Словник української мови. Т. IV. К., «Наукова думка», 1973.

¹⁷ Копыстенский З. Палинодия. Памятники полемической литературы в Западной Руси, кн. I, Петербург, 1878, с. 1066.

¹⁸ Франко Іван. Галицько-руські приповідки. Т. 2, вип. I, с. 241.

¹⁹ Там же.

²⁰ Коцюбинський М. Твори в шести томах. Т. 2, с. 20.

²¹ Чернігівська область, Коропський район, с. Краснопілля.

З М І С Т

Білодід О. І. Повне зібрання Творів В. І. Леніна українською мовою (До завершення перекладу)	3
--	---

ГРАМАТИКА

Межжеріна С. О. Іменники з синтаксично обумовленим значенням в українській і російській мовах	18
Дзівак О. М. Про систему назв кольорів у сучасній українській літературній мові	25
Войцехівська В. Г. Сполучуваність префіксованих дієслів переміщення	32
Кобилянська М. Ф. Із спостережень над дієслівним керуванням	38

СЛОВОТВІР

Чернецький В. К. Здрібніло-пестливі форми займенників і числівників в українській мові	45
--	----

СТИЛІСТИКА

Сиротіна В. О. Поняття «символ» у лінгвістичному аспекті	52
Блик О. П. Конструкції із займенниками <i>його, її, їх</i> і <i>їхній</i> в українській мові	56
Суханова В. Ф. До питання про архітектуру художнього твору	63
Колоколова Л. І. До питань стилістичної ономастики	68
Пивоваров О. Є. Порядок речень як засіб організації надфразних єдностей у художній прозі М. Коцюбинського	75

ФОНЕТИКА

Тоцька Н. І., Прокопова Л. І., Громова О. С., Примак Е. В. З досвіду використання кінофлуорографії у лінгвістичних дослідженнях	83
---	----

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Шевченко Т. Г. Вокалізм українських говірок ананьївщини	95
Доленко М. Т. Із спостережень над діалектною фразеологією Поділля	102

МЕТОДИКА

Корнієнко Н. П. Про викладання історичної граматики української мови на заочному відділі	108
Ключковський Б. Г. Практичні заняття з української мови	111
Малишко Г. І. Історична довідка при вивченні займенника	116
Кучеренко Н. М. Системність у вивченні звукового складу мови на підготовчому відділенні	124

ЕТИМОЛОГІЯ

Коломієць Л. І. Декілька етногенетичних етюдів до фразеологічних одиниць.	130
---	-----

УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ
Межведомственный научный сборник
Выпуск 3
(на украинском языке)

Издательство издательского объединения «Вища школа» при Киевском государственном университете, 252033, Киев, Тарасовская, 11. Отпечатано в Киевской книжной типографии научной книги, ул. Репина, 4, с матриц Головного предприятия республиканского производственного объединения «Полиграфкнига» Госкомиздата УССР, Киев, ул. Довженко, 3. Условн. печ. л. 8,5. Уч.-изд. л. 8,94. Тираж 1000. Цена 80 коп.

Редактор *Л. Л. Щербатенко*
Художній редактор *В. Д. Лелеко*
Технічний редактор *А. І. Макарова*
Коректор *Н. Г. Ткаченко*

Здано до набору 27.XII 1974 р. Підписано до друку 18.VII 1975 р.
Формат паперу 60×90^{1/16}. Папір друк. № 3. Друк. арк. 8,5.
Обл.-видавн. арк. 8,94. Тираж 1000. Видавн. № 475-к. БФ 08129.
Ціна 80 коп. Зам. 5—194.

Видавництво видавничого об'єднання «Вища школа» при Київському державному університеті, 252033, Київ, Тарасівська, 11.

Надруковано в Київській книжковій друкарні наукової книги, вул. Репіна, 4, зам. 5—604, з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Довженка, 3.